श्रीः ।

कार्याधिकरणवाद शुद्धाशुद्धपत्रिका ।

पुटे	पङ्क्तौ	अशुद्धं	शुद्धं
१	८	तरो	वरो
	२०	गहो	वाहो
	११	द्वेष	देव
	२१	द्रढे	द्रढि
२	१०	त्मातय	त्प्राप्य
	१७	हाद्	वाद्
	१६	तद्रा	तत्रा
३	१	नरति	नयति
	३	समात	समायात
	१०	णैवश्च	णैवच
	१२	पदर्थ	प्यर्थ
	१७	कार्य	कार्य
	१९	भरय	अस्य
	२३	जनग्या	जनया
	२५	कृ॰श्च	कृत्स्न
	१६	प्रत्वाख्यास्य	प्रत्यारयास्य
४	१	सर्प	सर्वं
	२१	यादरि	बादरि
	२३	तस्मावा	तस्याव।
५	२४	शतुर्मु	चतुर्मु
६	६	स्ये	स्य
	१४	माग	मार्ग
	१५	त्वंप	त्यंप
७	४	ह्रिरण्य	हिरण्य
	१३	स्नृते	स्मृते
	१४	क्षोत	चोऽतः
८	१५	विन्दती	विन्दन्ती
	१८	हिरण्गर्भो	हिरण्यगर्भो
	१३	यन	तन

९	२५	त्वस्य	तस्य
१०	२	देश	देश
	६	विन्दती	विन्दन्ती
	७	प्राप्याना	प्राप्याणा
	१८	पचम	पचमे
	३	भिप्रेतश्च	भिप्रेतस्य
११	२२	विदुषोव्य	विदुषोऽप्य
	११	वृत	वृत्त
१२	२०	रोधोवि	रोधोऽवि
	२३	दूर्वमा	दूर्वा
	१४	विपयणी	विपयिणी
१४	७	वैद्युतान्पुरुषोमा	वैद्युतान्पुरुषोऽमा
१५	२४	विशेषेव्यव	विशेषेऽप्यव
	११	श्रयमान	श्रयमाण
१६	१५	वीप	वीर्य
	९	स्वाभीचिद	स्वाभावित
२२	२६	ततद्वन्दु	ततद्वस्तु
	८	सट	सथ
२३	९	परब्रह्म	परब्रह्मा
२४	२८	शर्चिर	शर्चिरा
	१	चतुर्मु	चतुर्मु
२५	४	यद्य	यद
	८	तद्वार्द्ध	तद्वार्ध
	२०	पण्न्याश्च	पचणज्वाला
	२२	प्रामरचना	माता चना
२६	१	प्रद्य	प्रद्य
२८	१४	प्रत	प्रामि
	१६	प्रद्यो	प्रद्या
	२०	यणत	यण्ग
	२९	ढिन्ये	ढिट्य
	२	मायक्ते	म विन
३०	११	प्रकृषिमण्डलान्त	प्रकृतिमण्डलान्त
	१२	नायनसभा	नायिकामा

	२४	कार	कारि
	२५	विप	विष
३१	२	घटितव्या	घटयितव्या
३२	१३	पुनः ये पंचा	पुनः पंचा
	२३	प्राणै	शब्दितमाणै
	२४	धस्येव	धस्यैव
३३	६	ग्रहणार्थम्	ग्रहाणार्थम्
३४	६	तद्रूपा	तदुपा
३५	११	मथों	माशगो
३६	२१	ब्रह्म	ब्राह्म
३७	१२	दार्थ	दार्थम्
	१४	विश्वासिते	विश्वासवासिते
	१९	तदृशो	तादृशो
४१	२	विपक्षि	विवक्षि
	२१	१२७	११७
४४	१८	१३३	१३२
४५	८	पदस्यसति	पदस्यासतिवाधके
	२०	सिह्य	सिहा
	२४	सिह्म	सिंह
	३	१२५	१३५
	२२	१८१	१४१
४६	१३	ताविशेषण	त्वाविशेषण
४७	१०	परमगुणम्	परमम्पदम्
	१६	पांवानिर्हिभ	पावानिर्भ
	२७	व्यपदशः	व्यपदेश·
४८	१४	प्राप्यि	प्राप्य
४९	६	परं	परमं
	१६	परत्वद्वय	पवंद्वय
५०	५०	विश्शा	विंशा
	२४	सवरूप	स्वस्वरूप
५१	६	कालिकत्व	कालत्व
५४	१७	किकम्	क्तिकम्
५५	७	सस्या	तस्या

	९	पूर्वकमाते	पूर्वकमेवमाते
	१२	परस्ता	परस्मा
	२१	लक्षणप्राधिन्यि	लक्षणप्राप्यप्राधान्य
५६	१२	यत्नादिना	यत्नादिसाध्या
५७	५	स्यनित्यत्व	स्यानित्यत्व
६०	७	सम्भवादिति	सम्भवात्
	१६	पपद्यन्ते	पपद्यते
६१	७	प्रमाणा	प्रहाणा
	१४	तेऽर्थे यथाश्रुत्यै	तस्यार्थस्य यथाश्रुत्ये
	१६	च्चमे	च्चेमे
	१९	च्चेव	प्वेव
	२५	तात्सेप्या	तात्लिप्ता
६२	२	अनेकानां	अनेकाशां

श्रीः

श्रीहयग्रीवायनमः ।

श्रीमतेरामानुजायनमः ।

शास्त्रमुक्तावळी ।

कार्याधिकरणवादः ।

श्रीमान् वेङ्कटशैलाद्धरिरुषयन्नोय दहरदिवि दीप्रः ।
दहतु सुदर्शनमहसा सरपथसञ्चारिवैरिसन्ततमसम् ॥ १ ॥
श्रीरामानुजयोगयनन्तगुरुरात्सौम्योपयन्नाद्वयै
यौवैवै रघुना जगद्गुरुगुरु र्यस्यात्र नो मध्यम ।
भास्ताश्चापि तथा न आद्यचरमा याम्नाय सिन्धुद्वयी
पारप्रापणनाविकौ फणिपति स्सोप बिधत्तां जयम् ॥ २ ॥
आध्यात्मिक्यां सरण्यां मम हृदयरथं स्वामिपन्नश्चरूपा
श्श्रीश श्श्रीभाष्यकारो भुवनगुरुवरो रम्यजामातृयोगी ।
सज्जा स्सञ्चारयन्ता मविषम मधुना ऽनुज्झितप्राच्यलेखम्
दुर्मानोद्भूतवाहो न गमयति यथा दुष्पथं वक्रकर्यां ॥ ३ ॥
कार्याधिकरणवाद मुमुक्षुजनदेययानगतिविषयम् ।
शारीरकमीमांसाशास्त्रे श्रीरङ्गसूरिरातनुते ॥ ४ ॥

इहतावच्छारीरकमीमांसाचतुर्थाध्याय तृतीयपादे षष्ठसूत्रप्रभृ-ति पञ्चदशसूत्रपर्यन्त दशसूत्रयात्मक कार्याधिकरण विचार्यते ॥ ५ ॥

अस्मिन्नधिकरणे भगवता भाष्यकारेण सकलाभ्युपनिषदो भगवच्छास्त्रगीतोपनिष द्भगवत्परांकुशादि दिव्यसूरिसूक्ति श्रीविष्णुपुराण प्रभृतिभि र्यामुनादि श्रीसूक्तिभि र्न्यायनश्च परिशीलयता सकलेतरकुदृष्टीनुद्धूय निर्धारितस्य सिद्धान्तस्य कैश्चिदर्वाचीनै र्व्याकुलीकृतत्वा दीदृशवैयाकुल्या- प्रागभावेन श्रुतप्रकाशिकाया स्तत्कालस्थित शांकर भास्करीय यादवीयादि मतान्तरशंकाजालमात्र विदळन विश्रान्तत्वा दुक्तवैयाकुलीपरिहारेणोक्त सिद्धान्तद्रढिम्ने पुनरयमारम्भः ॥ ६ ॥

इदं चाधिकरणं शास्त्रेषु समन्ततः प्रसिद्धानामैश्वर्यकैवल्यभगवत्प्राप्तिरूपपुरुषार्थार्थिनां त्रिविधानामधिकारिणां मध्ये कान्प्रति पूर्वाधिकरणनिर्णीत आतिवाहिकगणः, कान्वा नयतीति शङ्कया प्रवृत्तम् ॥ ७ ॥

इयमत्र विप्रतिपत्तिः – अर्चिरादिरमानवान्तआतिवाहिकगणः – किं हिरण्यगर्भलक्षणकार्यकोटिप्रविष्टापरब्रह्मोपासकान्नयति? उत परब्रह्मोपासकान्? अथवा परब्रह्मोपासकान् प्रकृतिवियुक्तस्वप्रत्यगात्मोपासकांश्चोभयानिति? ॥ ८ ॥

अत्र हिरण्यगर्भोपासका ऐश्वर्यार्थिनः, परब्रह्मोपासका भगवत्प्राप्त्यर्थिनः, प्रकृतिवियुक्तस्वप्रत्यगात्मोपासकाः कैवल्यार्थिन इति विवेकः ॥ ९ ॥

अत्र प्रथमः पक्षो बादरेः, द्वितीयः पक्षो जैमिनेः, तृतीयपक्षस्सिद्धान्तिनो बादरायणस्य, एवमस्मिन्नधिकरणे प्रथमादिसूत्रत्रयं बादरिपक्षपरम्, षष्ठादिसूत्रत्रयं जैमिनिपक्षपरं, ततस्सूत्रद्वयं बादरायणपक्षपरमित्यपि बोध्यम् ॥ १० ॥

तत्राप्रामाण्याशङ्कया प्रथमं पूर्वपक्षतया बादरिपक्षमुपन्यस्यति प्रथमसूत्रद्वयेन –

सू – कार्यं बादरिरस्य गत्युपपत्तेः ॥ १ ॥ (४ ३ ६)
इत्यादिना ॥ ११ ॥

नयतिपद मितिपदञ्च सिद्धान्तसूत्रादाकृष्टम् । पूर्वाधिकरणोपस्थिता तिवाहिकविषय मातिवाहिकगणपदं नयति पदानुगुण्यार्थंवचनान्ता मध्याहृतम् । इतिपदाक्षिप्तमन्यत इति पदमन्वयपूर्तये समा त। एवमेवोत्तरत्राप्यूहनीयमिति बोध्यम् ॥ १३ ॥

एतत्सूत्रभाष्ये ' कार्यमुपासीनानेव गमयतीति बादरिराचार्यो म त " इत्यत्र बहुवचनान्तोपासीनशब्देनोपासकनिर्देशस्तु पूर्वं विमति पत्तिवाक्ये बहुवचनान्तशब्देन तद्ग्रहणात् तदनुरोधेनार्थोपन्यास मात्रतात्पर्येण, अन्यथा - सूत्रे अस्येत्येकवचनान्त शब्देनोपासक प रामर्शात्त्वारस्यस्य दुष्परिहरत्वात् ॥ १४ ॥

सूत्रे एकवचनान्तोपासीन पदमेवाध्याहर्तव्य मित्यभिप्रायेणैवच तत्सूत्रभाष्यग्रन्थान्ते ' कार्यन्तु हिरण्यगर्भरूप ब्रह्मोपासीनस्य परि च्छिन्नदेशवर्तिनस्तत्प्राप्त्यर्थं गमन मुपपद्यते अतोऽर्चिरादिरातिवाहि कगणस्तमेव नयती " ति सूत्रार्थोपसंहारे एकवचनान्तशब्देनैवोपासक स्य नयतिकर्मता निर्दिष्टा ॥ १५ ॥

अतएव चैतत्सूत्रदीपे तत्प्राप्त्यानयनात मेकवचनान्तोपासीनपद मेवोपात्तम् ॥ १६ ॥

यथोक्त तत्र " सूत्रार्थस्तु कार्यं हिरण्यगर्भमुपासीन मातिवाहिको गणो नयतीति बादरिराचार्यो मन्यते अस्यैव गत्युपपत्ते "रिति ॥ १७ ॥

यद्यपि अस्य कार्यब्रह्मगस्य, गत्युपपत्ते मार्गविशेषेणदे शविशेष गत्वा प्राप्त्युपपत्तेरिति व्याख्याने बहुवचनान्तोपासीन प दाध्याहारेपि न दोष, सामर्थ्येऽप्येतदभिप्रायस्यैव स्वरसत प्रति भाति, तथापि - गतिशब्दस्य गमनार्थकताया तत्सन्निभिव्याहृत प ष्ठ्या कर्तृकताया स्वारस्यस्य सिद्धत्वात्तदाश्रित्य यथानयनमित्याशया भाष्यदीपयोरादृत मित्यवधेयम् ॥ १८ ॥

ननु कार्यशब्द ब्रह्माण्डान्त पातिकृत्स्न कार्यवर्गवाचीति सर्वाण्यैश्वर्यार्थिन कार्योपासकत्वेन विवक्षितु योग्या, सत्यलोकस्थत्व

सिद्धान्तसूत्रे मतीकालम्बनत्वेनोद्धृत्य सर्वप्रवैते । एवंस्थिते का- र्यशब्दः कथमिह हिरण्यगर्भमात्रविषयतया व्याख्यात इतिचेत्? इदमत्रा- वधेयम् , 'सएनान् ब्रह्मगमयती' त्यत्र ब्रह्मशब्दविवक्षितस्यैवेह कार्य शब्देन निर्देशात् , तस्यचो त्तरसूत्रेषु हिरण्यगर्भरूपताया अभिव्यक्त त्वाच्चायं कार्यशब्दो हिरण्यगर्भविषयः, द्वितीयसूत्रे अर्चिरादिमा- र्गगामिनां प्राप्यस्थानस्य चतुर्मुखलोकरूपत्वाभिधाना च्चतुर्थपञ्चम सूत्रयोः तेषामाप्रलय चतुर्मुखलोके स्थित्वा ततस्तदध्यक्षेण हिरण्य गर्भेण सह परब्रह्मप्राप्तिप्रतिपादनमुखेन श्रूयमाणापुनरावृत्ति निर्वा हात् , तृतीयसूत्रे कारणवाचकब्रह्मशब्दस्य कार्यभूतहिरण्यगर्भपरत्व नि- र्वाहाय तस्य प्रथमजत्वलक्षण ब्रह्मसामीप्यरूपोपचार बीजोपपादना- च्च दर्शितब्रह्मशब्दस्य हिरण्यगर्भपरतया बादर्यभिमेतताहि स्फुटा । बादरिरपि - अर्चिरादिमार्गेण गच्छतां ब्रह्मलोक प्रजापतिसभावेश्मा द्विप्राप्तिश्रवणातस्यच ब्रह्मलोकैश्वर्यव्यतिरिक्तैश्वर्यार्थिष्वनुपपन्नतां ब्र- ह्मलोकैश्वर्य व्यतिरिक्तैश्वर्यार्थिना मप्यर्चिरादिमार्गगामित्वे धूमादि- मार्गप्रतिपादक शास्त्रस्य निरवकाशत्वापत्तिश्च पर्यालोच्यैवार्चिरादिमा र्गस्य ब्रह्मलोकैश्वर्यार्थिमात्रविषयतां तादृशमार्गप्रतिपादक प्रकरण स्थ ब्रह्मशब्दस्य चतुर्मुखमात्रविषयतांचाभिप्रेयाय । कार्यशब्देनेह च तुर्मुखातिर्देशस्तु तदादित्वकारणब्रह्मणोऽपरिच्छिन्नस्य प्राप्तये क्वचि द्गमनानुपपत्ति , परिच्छिन्नस्य कार्यब्राह्मणश्चतुर्मुखस्यप्राप्तये तदुप- पत्ति, ब्रह्मगमयतीत्यादौ कारणवाचकशब्देनोपचारा त्कार्यनिर्देश इत्यादि बादरिपक्षाभिप्रेतांश द्योतनार्थः । सिद्धान्तसूत्रे सर्वेषा मपि प्रती काळम्बनाद्येन ग्रहणन्तु - तुल्यन्यायत्वेनेतरदृष्टान्तेन चतुर्मुखलोकै श्वर्यार्थिनामपि प्रतिषेधलाभाय । तस्मात्कार्यशब्दो यथास्तार्थपरएव व्याख्येय इति ॥ १९ ॥

सू - विशेषितत्वाच्च ॥ ३ ॥ (४ - ३ - ७ ॥)

द्वितीयसूत्रस्यास्य प्रथमसूत्रान्विततयायं मर्थ , विशेषितत्वाच्च-

अर्चिरादिमार्गगामिप्राप्यस्य तद्विषयशास्त्र एवानन्यथासिद्धैश्शब्दैश्चतुर्मुखलोकसभावेश्मादिकार्यरूपतया परस्माद्ब्रह्मणो व्यावृत्तत्वेन दर्शितत्वाच्च, कार्यमुपासीनमेव नयत्यातिवाहिकगण इति बादरिर्मन्यतइति ॥ २० ॥

शास्त्रञ्च - बृहदारण्यकाष्टमाध्याये द्वितीयब्राह्मणपंचदश खण्डिकायां-"पुरुषोऽमानवएत्य ब्रह्मलोकान् गमयती"ति श्रवणम् । १ । छान्दोग्याष्टमप्रपाठक चतुर्दशखण्डे - " प्रजापतेस्सभां वेश्म प्रपद्य" इति श्रवणंच । २ । इत्येवमादिकम् ॥ २१ ॥

अत्र बृहदारण्यकवाक्ये अर्चिरादिगामिप्राप्यविषय ब्रह्मलोकशब्दस्य चतुर्मुखलोकपरत्वा द्बहुवचनविरोधेन कर्मधारयमाश्रित्य परब्रह्मपरत्वाभिधानासम्भवात्, तथाभिधानेपि लोकशब्दास्वारस्यस्य दुर्वारत्वात, छान्दोग्यवाक्ये अर्चिरादिना गतस्य स्पष्टमेव प्रजापति सभावेश्मादि प्रपत्त्यनुसन्धान दर्शनाच्च, अर्चिरादिमार्गगामिनां चतुर्मुखतल्लोकसभावेश्मादिप्राप्ति रनन्यथासिद्धाद्यवगम्यते ॥ २२ ॥

ब्रह्मणस्सर्वगतस्य क्वचित्परिच्छिन्नं लोकविशेष सभावेश्मादिकंचन प्रामाणिकम्, नवा ब्रह्मप्राप्तस्तत्प्राप्तये क्वचि द्गमनं युक्तम्, सर्वगतत्वाद्ब्रह्मणः; नापि निश्शेषाविद्याविनिर्मुक्तस्य ब्रह्मोपसम्पन्नस्य अपरपभंगुरस्थूलपदार्थमय लोकविशेषादिप्राप्तिरूपैश्वर्य विशेषा नुभवलक्षणः पुरुषार्थो युक्तः, तथासति मोक्षस्यानित्यत्वापत्तेरितिहि बादरेराशयः ॥ २३ ॥

अतएवहि - उत्तरत्र चतुर्थपादे " अभावं बादरिराह ह्येव" मिति दृशमसूत्रे मुक्तस्य देहेन्द्रियाद्यभावो बादर्यभिमत प्रतिपाद्यते ॥ २४॥

तथाच - अर्चिरादिमार्गप्रस्थितानां क्वचिद्गमनप्रतिपादनलिंगाश्चतुर्मुखलोक सभावेश्मादिप्राप्तिप्रतिपादनलिङ्गा त्वार्चिरादय आतिवाहिकपुरुषा न परब्रह्मोपासकानां प्रतिबोढारः, अपितु हिरण्यगर्भलक्षणकार्यब्रह्मोपासकानां मैश्वर्यविशेषार्थिनां मेवेति सूत्रद्वयाभिप्राय ॥ २५ ॥

अर्चिरादिगतिप्रतिपादकवाक्येषु "स एनान् ब्रह्म गमयती"ति श्रू यमाणस्य नपुंसकब्रह्मशब्दस्य परब्रह्मवाचकस्य पुल्लिङ्गब्रह्मशब्दप्रयोगविषयहिरण्यगर्भपरत्वानुपपत्ति शङ्कापरिहारं तृतीयसूत्रेणाह ॥ २६ ॥

सू - सामीप्यात्तु तद्व्यपदेशः ॥ ३ ॥ (४-३-८ ॥)

तुशब्द उक्ताशङ्काव्यावृत्त्यर्थः ॥ २७ ॥ तद्व्यपदेशः - तस्य हिरण्यगर्भस्य नपुंसकब्रह्मशब्देन व्यपदेशः, यद्वा तेन नपुंसकब्रह्मशब्देन, व्यपदेशः हिरण्यगर्भनिर्देशः, सामीप्यात्तु हिरण्यगर्भस्य परब्रह्मान्यवहितकार्यत्वेन तत्सन्निहितत्वात् सम्भवतीति बादरिर्मन्यत इति सूत्रार्थः ॥ २८ ॥ कारणवाचकस्योपचारात्कार्ये प्रयोग इत्यभिप्रायः ॥ २९ ॥

हिरण्यगर्भस्य प्रथमजत्वलक्षणं परमपुरुषाव्यवहित कार्यत्वञ्च "यो ब्रह्माणं विदधाति पूर्वं योवैवेदांश्च प्रहिणोति तस्मै" इति श्वेताश्वतरोपनिषदादिषु प्रसिद्धम् ॥ ३० ॥

अथार्चिरादि मार्गगामिनां हिरण्यगर्भप्राप्तेरेव स्वीकारे तेषाममृतत्वप्राप्त्य पुनरावृत्ति प्रतिपादक शास्त्रविरोधस्स्यात्, ब्रह्माण्डोदरवर्तिसर्वलोकानां विनाशशास्त्राद्द्विपरार्धावसाने हिरण्यगर्भविनाशात्पुनरावृत्ते रवर्जनीयत्वात । अमृतत्वप्राप्तिशास्त्रं छान्दोग्ये अष्टमप्रपाठके षष्ठखण्डे षष्ठखण्डिकाया "तयोर्ध्वमायन्नमृतत्वमेती"त्येव मादिकं, अपुनरावृत्तिशास्त्रञ्च तत्रैवचतुर्थप्रपाठके पञ्चदशखण्डे षष्ठखण्डिकाया 'सएनान् ब्रह्मगमयत्येषदेवपथो ब्रह्मपथ एतेन प्रतिपद्यमाना इमम्मानव मावर्तं नावर्तन्ते नावर्तन्त" इत्येवमादिकम्, ब्रह्माण्डोदरवर्तिसर्वलोकविनाशशास्त्रन्तु-गीताष्टमाध्याये "आब्रह्मभवनाल्लोकाः पुनरावर्तिनोऽर्जुन" त्येव जातीयकम्, तस्मात्परब्रह्म प्राप्तिरेवार्चिरादि मार्गगामिनां वक्तव्येत्याशङ्कां परिहरति चतुर्थेनसूत्रेण ॥ ३१ ॥

सू कार्यात्यये तदध्यक्षेणसहातः परमभिधानात् ॥ ४ ॥ (४३९)

सन्दर्भानुगुण्येनात्र-स', अधिगतविद्यः,प्राप्नोति, इति पदत्रयमध्याहार्यम् ॥३२॥ सः-अर्चिराद्यातिवाहिकगणेनहिरण्यगर्भलक्षणंकार्यब्रह्म नीतस्तदुपासीनः पुरुषः। कार्यस्य ब्रह्मलोकस्य,अत्यये-विनाशदशायां, तदध्यक्षेण सह-कार्यब्रह्मलोकाधिपतिना विदुषा हिरण्यगर्भेण सह।अधिगतविद्यः- स्वयमपि प्राप्तपराविद्यस्सन् । अतः - कार्याद्ब्रह्मलोकात् । पर-परब्रह्म । प्राप्नोति । अभिधानात्-श्रुत्यैव तथा प्रतिपादनात्। इति बादरिर्मन्यतइति सूत्रार्थः ॥३३ ॥

श्रुतिश्च "तेब्रह्मलोकेतु परान्तकाले परामृतात्परिमुच्यन्ति सर्वे" इत्येवरूपा तैत्तरीयकोपनिषदि षष्ठप्रश्नदशमानुवाकद्वाविंशखण्डिकागता, एव जातीयकान्याच ॥ ३४ ॥

अस्मिन्नेवार्थे स्मृतिमपि प्रमाणयति पञ्चमेन सूत्रेण ॥ ३५ ॥

सू - स्मृतेश्च ॥ ५ ॥ (४ ३ १० ॥)

स्मृतेश्च - महर्षिस्मरणाच्च, स कार्यात्यये तदध्यक्षेण सहाधिगतविद्यः पर प्राप्नोतीति बादरिर्मन्यत इतिसूत्रार्थः ॥ ३६ ॥

स्मृतिश्च "ब्रह्मणा सहते सर्वे सम्प्राप्ते प्रतिसञ्चरे । परस्यान्ते कृतात्मानः प्रविशन्ति परं पदं" मित्यादिरूपा ॥ ३७ ॥

श्रुतौ'परान्तकाल'इत्यत्र स्मृतौ 'परस्यां त'इत्यत्रच स्थलद्वयेपि परशब्दो ब्रह्मायुःपर, श्रुतौ ' परामृतादिति ' ल्यब्लोपे पञ्चम्यन्तम्, परामृत प्राप्येत्यर्थकमिति बादर्यभिप्रायः ॥ ३८ ॥ स्मृतौ कृतात्मान इति पदमेव पूर्वसूत्रेऽधिगतविद्यपदाध्याहारबीजम् ॥ ३९ ॥

इदमत्र चतुर्थपञ्चमसूत्रतात्पर्यम् - सत्यलोकोपलक्षितांडाधिपते श्चतुर्मुखस्य द्विपरार्धावसानकाले नाशेप्यर्चिरादिमार्गप्रस्थितानां चतुर्मुखप्राप्तिस्वीकारे न तेषाममृतत्वापुनरावृत्तिश्रवणविरोधः, आप्रलयं चतुर्मुखलोके स्थितानां तत्रैवाधिगतविद्यानां तेषां चतुर्मुखेन

विदुषामत्र सदायुषोऽन्ते मोक्षस्वीकारेण तदुपपत्ते', श्रुत्या स्मृत्या च तेषां तथा मोक्षप्राप्तेः प्रतिपाद्यमानत्वाच्चेति ॥ ५० ॥

तथा चेदमत्र बादरायणाचार्यस्य तात्पर्यं पद्धत्या निष्पद्यते – औपनिषद्विद्याप्रकरणस्थगतिश्रुतिषु श्रूयमाणोऽर्चिरादिरमानवान्त आतिवाहिकगणो हिरण्यगर्भलक्षणकार्यब्रह्मोपासकानेव नयति, तेषामेव देशविशेषप्रतिनियत हिरण्यगर्भैश्वर्यप्राप्तये गमनोपपत्तेः । नहि परब्रह्मोपासकानां तत्प्राप्तये क्वचिद्गमनमुपपद्यते, परस्य ब्रह्मणः सर्वगतत्वात् । एष - ब्रह्मलोकान् गमयतीति, प्रजापतेस्सभां वेश्म प्रपद्ये, इति च परिच्छिन्नस्थूलपदत्वावगतेः लोकविशेष प्रजापतिसभावेश्मादिप्राप्तिश्रवणात्तेषां च भङ्गुरताया अवश्यम्भावात्, उपनिषत्सु ब्रह्मविद्याया मोक्ष एव पुरुषार्थः, स चानन्तस्थिरफलरूप इति प्रतिपादनाच्च अर्चिरादिगतिरपरब्रह्मोपासकविषयैव । परब्रह्मोपासकास्तु क्वचिद्गमननिरपेक्षाः सर्वगतमस्थूलत्वादिगुणकमनन्तं स्थिरं परं ब्रह्मैव यथास्वदेशमेव प्रतिपद्यन्त इति न तेषां गत्यपेक्षा । उक्तश्रुतौ ब्रह्मलोकशब्दस्य बहुवचनान्तत्वेन 'एतं ब्रह्मलोकं न विन्दन्ती'त्यादिष्विव कर्मधारयाश्रयणेन ब्रह्मपरत्वमपि न सम्भवद्युक्तिकम् । एवमर्चिरादिमार्गेण गतस्य 'प्रजापतेस्सभां वेश्म प्रपद्ये' इति प्रजापतिशब्दित हिरण्यगर्भसभावेश्मप्रपदनानुसन्धानश्रवणेन हिरण्यगर्भोपासकत्वमेवास्य सुनिर्णयम् । इत्थं दर्शितहेतुभिर्हिरण्यगर्भोपासकस्यैवाऽऽतिवाहिकगणनेयत्वे निश्चिते सति 'स एनान् ब्रह्म गमयती'त्यत्र कारणवाचको ब्रह्मशब्दः कार्य औपचारिको निर्वाह्यः । एवमेतस्यामृतत्वप्राप्त्यपुनरावृत्तिश्रवणञ्च 'ते ब्रह्मलोकेष्वि'त्यादि श्रुत्या 'ब्रह्मणा सह ते सर्वे' इत्यादिस्मृत्या च अर्चिरादिवर्त्मना चतुर्मुखलोकं गत्वा तत्र विदुषा चतुर्मुखेन साकमुपासनमनुष्ठाय तदायुरवसाने तेनैव सहामृतत्वापुनरावृत्तिप्राप्तिपरं निर्वाह्यम् । तस्माद्धिरण्यगर्भलक्षणकार्यब्रह्मोपासकानेव नयत्यर्चिरादिरातिवाहिकगण इति ॥ ५१ ॥

अत्र बादरिमते परब्रह्मोपासकानां गत्यनुपपत्ति ॥१॥ स्थूलवस्तुमय लोकविशेष प्राप्यत्वानुपपत्ति ॥२॥ ब्रह्मशब्द परब्रह्मपरत्वविरोधि समानप्रकरणस्थ ब्रह्मलोकशब्दबहुवचनानुपपत्ति ॥३॥ तथाभूत प्रजापतिसभावेश्म प्राप्तिप्रतिसन्धानानुपपत्ति ॥४॥ परमात्ममुख्यवृत्त ब्रह्मशब्द गौणवृत्तिकल्पन ॥५॥ अर्चिरादिगत पुरुषामृतत्वा पुनरावृत्तिश्रवण विलम्बितविषयत्वकल्पन च ॥६॥ इत्येतेषड्दोषा स्वपक्षसाधकतया भिमता प्राधान्येन, लोकशब्दगतिश्रवणाभ्यां मर्चिरादिगतिशास्त्रस्य ब्रह्मोपासकविषयत्वव्यवच्छेदात्परस्य ब्रह्मणो मुक्तप्राप्यलोकविशेषानङ्गीकार एवतु मुख्यबीज श्रुत्यन्यथानयनस्य त्यवगम्यते ॥ ४२ ॥

अथ जैमिनिपक्षस्या शिवप्रामाण्येन बादरिपक्षादुत्कृष्टतया द्वितीयपक्षत्वेन तत्पक्षमुपन्यस्यति परादिसूत्रत्रयेण ॥ ४३ ॥

॥ सू ॥ परं जैमिनिर्मुख्यत्वात् ॥ ६ ॥ (४ ३ ११ ॥)

परं - परब्रह्म, उपासीनमेव नयत्यातिवाहिकगणइति जैमिनिराचार्यो मन्यते। मुख्यत्वात् - ब्रह्मगमयतीत्यादिष्वर्चिरादिमार्गगामि प्राप्यविषयस्य ब्रह्मशब्दस्य परस्मिन्नेव ब्रह्मणि मुख्यवृत्तत्वादिति पद्मसूत्रार्थ ॥ ४४ ॥

इदमत्राभिप्रेत-ब्रह्म गमयतीत्यत्र ब्रह्मपदश्रुतिप्रबला गत्युपपत्तिसमानप्रकरणस्थ ब्रह्मलोकशब्दबहुवचन श्रवणप्रजापतिसभावेश्मादिप्राप्तिप्रतिसन्धानादि रूप लिङ्गद्वयबल नहि बाधितु क्षमते, ब्रह्मशब्दोहि परस्मिन्नेव ब्रह्मणि मुख्यवृत्त, तत्रापि नपुंसकलिङ्गोप निरूढलक्षणपापि न चतुर्मुखपरोभवितुमर्हति, पुंल्लिङ्गस्यैव तस्य तथाप्रयोगदर्शनात, नापि कारणे परब्रह्मणि मुख्यस्यास्य - अपरे वा चैत्रब्रह्मणि स्वारसिकलक्षणया प्रवृत्तिर्युक्ता, विना मुख्यार्थबाध तदयोगात्, नच गत्यनुपपत्ति प्रमाणम् - नित्यसिद्धस्यापि ब्रह्मणो यथाविद्वेदनाय कालविशेषापेक्षावत् सर्वगतस्यापि तस्य प्राप्तये

देशविशेषापेक्षाया अपि न्यायानुगृहीतेन गतिशास्त्रेणैव सुस्पष्टं सिद्धं ब्रह्मोपासकानां तत्प्राप्तये देशविशेषप्रति गमनस्योपपन्नतरत्वात्; ब्रह्मलोकान् गमयतीत्यत्र लोकशब्दबहुवचनश्रवणमपि नानुपपन्नम्, ब्रह्मगमयतीत्यनेन समानप्रकरणस्थेन प्राप्यस्य ब्रह्मण एकत्वे निश्चिते बहुवचनस्य अदितिः पाशानिति वदुपपत्त्या - निषादस्थपतिन्यायात्तस्य कर्मधारयस्य ' एत ब्रह्मलोकं न विन्दन्ति ' त्यादिष्विवात्रापि निर्वाह्यत्वात्; मुक्तप्राप्यानां परब्रह्मासाधारण शुद्धसत्त्वद्रव्यमयानां कृतलोकानां बहूनां श्रुतिस्मृतीतिहासपुराणादि प्रमाणगणसिद्धानां दुरपह्नवतया षष्ठीतत्पुरुषाश्रयणेऽपि बाधकाभावाच्चेति ॥ ४५ ॥

षष्ठीतत्पुरुषसमासोऽपि समानप्रकरण श्रुत्यन्तरानुगुण एव, बृहदारण्यकोपनिषदि सप्तमाध्याये दशमब्राह्मणे- "यदा वै पुरुषोऽस्माल्लोकात्प्रैति" त्यादिके - "स लोकमागच्छत्यशोकमहिमं तस्मिन् वसति शाश्वतीः समाः" इत्यत्र ब्रह्मशब्दासमभिव्याहृत लोकशब्देन प्राप्यस्थानविशेषस्यैव विवक्षितत्वात् ; प्रश्नोपनिषदि पञ्चमसत्यकामप्रश्ने पञ्चमखण्डिकायां - "स सामभिरुन्नीयते ब्रह्मलोकं स एतस्माज्जीवघनात्परात्परं पुरिशयं पुरुषमीक्षत" इत्यत्र ब्रह्मलोकशब्देन एतत्समीक्षतद्युक्त परमपुरुषोक्षितृस्थानस्यैव विवक्षितत्वाच्च ॥ ४६ ॥

'पुरुषमीक्षत' इति ब्रह्मप्राप्तेः पृथगभिहितत्वात्- प्रश्नोपक्रमे 'कतमं वाव स तेन लोकं जयती ' ति प्राप्यस्थानस्यैव जिज्ञासितत्वात्- उपसंहारे पुनस्तत्र ब्रह्मलोकविषयश्लोके 'सामभिर्यत्तत्कवयो वेदयन्ते ' इत्यनेन उक्तब्रह्मलोकस्य सूरिदृश्यवैष्णवपद रूपतायाः स्थापितत्वाच्च नात्र ब्रह्मलोकशब्दः कर्मधारयार्हः ॥ ४७ ॥

ईदृशश्रुत्यन्तर संवादमालोच्यैव षष्ठीतत्पुरुषस्यापि सम्भवमभिप्रेत्य भाष्यकारैरेतत्सूत्रभाष्ये - " परस्य ब्रह्मणः परिपूर्णस्य - सर्वगतस्य सत्यसङ्कल्पस्य स्वेच्छापरिकल्पिता स्वासाधारणा अप्राकृताश्च लोकानात्मतायतनानि श्रुतिस्मृतीतिहास पुराणप्रामाण्यात् ' इति ॥ ४८ ॥

अत्र श्रौतैर्यं यथाश्रुतिप्रतिपत्तव्यत्व न्यायेन परमपुरुषासाधारण लोकस्थापनं मुक्तप्राप्यपरब्रह्मासाधारण लोकविशेषानङ्गीकारस्य बादरिपक्षाभिमत श्रुत्यन्यथानयनमुख्यबीजस्य व्युदासाय ॥ ४९ ॥

परब्रह्मासाधारण लोकानामप्राकृतत्वेच्छापरिकल्पितत्वयोरभिधाने न कालकालपदद्दष्टलोकसजातीयत्व बुद्ध्यायत्तमोक्षानित्यत्वशङ्कावकाशः, इच्छापरिकल्प्या प्राकृतलोकाना मिच्छासमकाल सद्यदैव सम्भवस्य दुरपह्नवत्वात् ॥ ५० ॥

तथाच प्रथमसूत्रविवक्षिता गत्यनुपपत्ति, द्वितीयसूत्रविवक्षिता तु स्थूलवस्तुमय लोकविशेषप्राप्यत्वानुपपत्ति ब्रह्मशब्द परब्रह्मपरत्वविरोधि समानप्रकरणस्थ ब्रह्मलोकशब्दबहुवचनानुपपत्ति प्रजापतिसभावेश्मप्राप्त्यनुसन्धानानुपपत्तिषु प्रथमानुपपत्तिद्वय, तृतीयसूत्रविवक्षितम् परमात्ममुख्यवृत्त्या ब्रह्मशब्दगौणवृत्तिकल्पन, चेत्येते बादरिपक्षार्थाः प्रत्याख्याताभवन्त्यनेन सूत्रेण ॥ ५१ ॥

अत्र मुक्तप्राप्यपरमपुरुषासाधारण लोकसाधकतया विदर्शित प्रमाणजालमनुसरन् प्रपञ्चयिष्यामः ॥ ५२ ॥

॥ सू ॥ दर्शनाच्च ॥ ७ ॥ (४ - ३ - १२ ॥)

अत्र विवक्षिताश्रुतिश्च - छान्दोग्येदहरविद्याया मष्टमप्रपाठक-द्वितीयखण्डचतुर्थखण्डिकागता , द्वादशखण्ड द्वितीयखण्डिकागता च - " एषसंप्रसादोऽस्मा च्छरीरात्समुत्थाय पर ज्योतिरुपसंपद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते " इत्येव रूपा ॥ ५५ ॥

अत्र शरीरात्समुत्थायेति मूर्धन्यनाड्योत्क्रम्य देवयानेनोद्गमना भिधानेन गत्यनुपपत्तितर्कानवकाशः ॥ ५६ ॥

ल्यप्प्रत्ययेना व्यवधानाभिधानेना चिरादिगतपुरुषामृतत्वा पुन रावृत्तिश्रवणविलम्बित विषयत्वव ल्पनानवकाशः ॥ ५७ ॥

समानप्रकरणस्थस्यात्रायपरज्योतिश्शब्दस्य मोक्षात्मक स्व-स्वरूपाभिनिष्पत्ति श्रवणानुरोधेन परब्रह्मपरताया अवर्जनीयतया - गतिश्रुतौ - ब्रह्मगमयतीत्यत्र परमात्ममुख्यवृत्त ब्रह्मशब्दगौणवृत्तिक ल्पनानवकाशाश्च ॥ ५८ ॥

उक्तश्रुतौ, अस्माच्छरीरात्समुत्थाय - शरीरात्मभावनां परित्य ज्येत्यर्थं , नत्वासनादिव समुत्थायेतीदं युक्तमिति युक्तिव्याख्यान त्वनुपपन्नत्वाद्विवरण श्रुतिविरुद्धत्वाच्च हेयम् ॥ ५९ ॥

शरीरात्मभावनापरित्यागोऽत्र न पदेनोपस्थाप्यते ॥ ६० ॥

उपरिष्टादुक्तश्रुत्युक्त शरीरसमुत्थानविवरणैकपर्यमष्टमप्रपाठक षष्ठे पंचमषष्ठखण्डिकयोः - " अथ यत्र तदस्माच्छरीरादुत्क्रामत्य थैतै रेव रश्मिभिरूर्ध्वमाक्रमते - स ओमितिवाहोद्वामीयते - स यावत्क्षिप्येन्म-नस्तावदादित्यं गच्छत्येतद्वैखलु लोकद्वार विदुषां प्रपदन निरोधो विदु षाम् ॥" "तदेषश्लोक. शत चैकाच हृदयस्य नाड्यस्तासांमूर्धानमभिनि स्सृतैका। तयोर्ध्वमायन्नमृतत्वमेति विष्वङ्ङन्याउत्क्रमणे भवन्त्युत्क्रमणे भवन्ति "।२ इत्येवरूपयो विदुषश्शरीरान्मूर्धन्य नाड्योत्क्रमण रश्मिभिरूर्ध्वं मा

क्रमण - प्रणवेन ब्रह्मानुस्मरण पूर्वक प्रयाण अविलंबेनार्चिरादिमार्गेण लोकविशेषगत्वामृतत्व प्राप्तिश्च स्पष्टतर ह्य भिधीयन्ते ॥ ६१ ॥

तदेतत्सर्वमभिप्रेत्यैतत्सूत्रभाष्ये भाष्यकारै - "दर्शयतिच श्रुतिः मूर्धन्यनाड्यानिष्क्रम्य देवयानेन गतस्य परब्रह्मप्राप्तिम्" इत्यभिधायोक्त श्रुतिरुदाहृता ॥ ६२ ॥

"तयोर्ध्वमायन्नमृतत्वमेती' ति विवरणश्रुतावायन्निति शतृप्रत्यये नार्चिरादिमार्गं प्रस्थितानाममृतत्वप्राप्ते मध्ये लोकविशेषचिरकाल स्थितिलक्षणव्यवधानराहित्य प्रतिपादयता - एष "सम्प्रासाद"इत्या दिमूलश्रुतौ समुत्थायेति ल्यप्प्रत्ययार्थस्य विपृतत्वादुक्तश्रुते रर्चि रादिमार्गप्रस्थिताना मव्यवधानेनामृतत्व प्राप्तिप्रतिपादकत्व दुरपह्न वम् ॥ ६३ ॥

एवमुक्त विवरणश्रुत्युपबृहणभूतया याज्ञवल्क्यस्मृत्या - "ऊ ध्वमेक स्थितस्तेषा योभित्वा सूर्यमण्डलम् । ब्रह्मलोकमतिक्रम्य तेन याति परा गतिम्" इति तृतीयाध्यायसप्तषष्ट्यधिक शततमश्लोक रूपया अर्चिरादिमार्गप्रस्थिताना मेकोत्पातेनैव चतुर्मुखलोकमत्य तिक्रम्य तत ऊर्ध्व गत्वा अमृतत्व प्राप्तिलक्षण परमगतिप्राप्ति प्रति पादयता - तेषा न चतुर्मुख प्राप्य, तवा तत्र चिरकाल स्थित्वा महता विलम्बेन पश्चादमृतत्वप्राप्तिरिति प्रतीते, छान्दोग्योपनिषदि षष्ठप्रपाठके चतुर्दशखण्डे द्वितीयखण्डिकागतया "तस्य तावदेव चिर यावन्नविमोक्ष्ये अथ सम्पत्स्यइति"इति सद्विद्याप्रकरणस्थश्रुत्या - सद्विद्यानिष्ठस्य मोक्षप्राप्तेर्देहपात मात्रावधिविलम्बप्रतीतिश्च, विदुष शरीरादुत्क्रान्तस्य लोकविशेष चिरकालवासलक्षणव्यवधानमन्तरेणै व ब्रह्मप्राप्ति प्रस्फुटा ॥ ६४ ॥

तथामुण्डकोपनिषदि प्रथममुण्डके द्वितीयखण्डे - एकादशख-

ण्डिकायां – "तपःश्रद्धे येह्युपवसन्त्यरण्ये शान्ताविद्वांसो भैक्षचर्यां चर न्तः । सूर्यद्वारेण ते विरजाः प्रयान्ति यत्रामृतः स पुरुषो ह्यव्ययात्मा"– इत्येव रूपायां सूर्योपलक्षितार्चिरादि मार्गगामिनां विदुषां अमृतत्वा व्ययात्मत्वविशेषित परमपुरुषतल्लोकावेव प्राप्यौ नतु द्विपरार्धावसा नकाल विनाशि हिरण्यगर्भ तल्लोकाविति प्रस्फुटमेवाभिधीयते ॥ ६५॥

नचायं पुरुषो हिरण्यगर्भइति वाच्य वक्तुम् – प्रकरणविरोधा दमृतत्वा व्ययात्मत्व श्रुतिविरोधाच्च ॥ ६६ ॥

अस्मिन् हि प्रकरणे एतत्खण्डिकातः प्रागण्डान्तर्वर्ति चतुर्मुख लोकान्त सर्वप्राप्यानामन्तवत्त्व मभिधाय, एतत्खण्डिकायां परवि द्याकार्यानन्त स्थिरफलपरमपुरुषप्राप्तिं प्रस्तुत्य , एतदुपरिष्टात – "परीक्ष्य लोकान् कर्मचितान् ब्राह्मणो निर्वेदमायादि"त्यादिना पूर्वो- क्तान्तवत्फल , निन्दानुवादेन– 'येनाक्षर पुरुष वेदसत्य प्रोवाचतां तत्त्वतो ब्रह्मविद्यामि"त्यन्तेन – अनन्तस्थिरफलब्रह्मप्राप्तिफला दर्शि तखण्डिकोक्तपरमपुरुषविषयणीपराविद्याहि विधीयते ॥ ६७ ॥

अमृतत्वाव्ययात्मत्व विशेषितोयत पुरुषविशेषणत्वाद् अक्षर पुरु ष वेदसत्यमिति परविद्याविषयशब्दतो ऽर्थतश्च प्रत्यभिज्ञायते ॥ ६८॥

एव तृतीयमुण्डके प्रथमखण्डे "सत्यमेव जयते नानृत सत्ये न पन्थाविततो देवयान । येनाक्रमन्त्यृषयो ह्याप्तकामायत्र तत्सत्य- स्य परम निधानम्' इति षष्ठखण्डिकाया देवयानगामिना विदुषा स त्यशब्दवाच्य परब्रह्मसम्बन्धि परमपदमेव प्राप्य नापरब्रह्मस्थानमिति स्फुटतरश्रूयते,सत्यशब्दवाच्य परमेव ब्रह्मेतितु "बृहच्च तद्दिव्यमचिन्त्यरूप सूक्ष्माच्च तत्सूक्ष्मतर विभाति । दूरात्सुदूरे तदिहान्तिकेच पश्यत्स्वि हैव निहितं गुहायाम् ॥ " इत्याद्युत्तरभागेनैव स्पष्टम् ॥ ६९ ॥

अर्चिरादिगामिना ममृतत्वादपुनरावृत्तिप्राप्तेर्मध्ये लोकविशेष चि- रकालस्थिति विलम्बेन पश्चाद्वाविरहराहित्य गतिश्रुतिस्वरसतानेन त

स्वाप्तिप्रतिपादनादिव तादृशगतिप्रतिपन्न स्थानविशेषे तदीयस्थिते स्ततऊर्ध्वगमनमन्तरेण तत्रैव कालपरिच्छेदरहिताया प्रतिपादना-दप्यवगम्यते ॥ ७० ॥

अर्चिरादिमार्गगतानां तत्प्रतिलब्धस्थानविशेषे कालानवच्छिन्ना-स्थितिश्च बृहदारण्यकोपनिषदि - सप्तमाध्यायदशमब्राह्मणे- "सलोक मागच्छत्यशोकमहिमं तस्मिन् वसतिशाश्वतीस्समाः „(१) इति श्रुत्या अष्टमाध्यायद्वितीयब्राह्मण पञ्चदशखण्डिकायां " तान् वैद्युतान्पुरुषोमा नवपत्य ब्रह्मलोकान् गमयतिते तेषु ब्रह्मलोकेषु परा परावतो - वसन्ति तेषा न पुनरावृत्तिः " (२) इति श्रुत्याचप्रतिपन्ना ॥ ७१ ॥

एतदुक्तमयति - अर्चिरादिगतिश्रुतिषु क्वचिद्ब्रह्मप्राप्त्या, क्वचि ल्लोकविशेषप्राप्ति तत्रत्य कालानवच्छिन्नवासाभ्यां, क्वचिच्चताभ्याम पुनरावृत्ति सहिताभ्यां, क्वचिच्चामृतत्वप्राप्त्याच, गन्तॄणां चर्याति रूपण विश्रमो दृश्यते। यदिपुनरत्र लोकप्राप्तिश्रवण चतुर्मुखलोक विषय अमृतत्वप्राप्तिश्रवणं तत्र चिरकालस्थितिविलम्बेन पश्चान्मो-क्षप्राप्तिविषय चाभविष्यत् - तदा लोकविशेषप्राप्ति तत्रत्य कालान वच्छिन्न वासाभ्यां विश्रमः, अव्यवधानेन ब्रह्मप्राप्त्यमृतत्व प्राप्त्योः श्रवण, एकेनैव प्रयाणेन चतुर्मुखलोकमप्यतिक्रम्य परगतिप्राप्तिस्मर णञ्च नाभविष्यत्, अनविष्यञ्च क्वचिच्चतुर्मुखलोक चिरकालस्थिति - तदनन्तरमोक्षप्राप्त्यो रुभयोश्श्रवणमपि । प्रश्नोपनिषत्पञ्चमप्रश्न पञ्चमख ण्डिकायां " ससामभिरुन्नीयते ब्रह्मलोकम् , सएतस्माज्जीवघनात्परा त्पर पुरिशय पुरुषमीक्षत " इति गन्तॄणामर्चिरादिगति लब्ध ब्रह्मलो कशब्दित स्थानविशेषएव परमपुरुषेक्षितृत्व श्रवणमपि नोपपद्यते। सर्वगतिश्रुतीनां मैककण्ठ्यंच न कथंचिदपि सम्भवति। तस्माद्गति श्रुतीनां - गन्तॄणां देशविशेषेष्व्यवधानेन साक्षात्परब्रह्म प्रापकत्वप रत्वैव तुरपह्नवासिद्ध्यतीति ॥ ७२ ॥

विदुपडाक्रान्ति प्रतिषेधादिकं तु चतुर्थाध्यायद्वितीयपादे प्रागेव समाहितम् ॥ ७३ ॥

॥ सू ॥ नच कार्ये प्रत्यभिसन्धिः । ८ ॥ (४ ३ - १४ ॥)

द्वितीयसूत्रविवक्षित प्रजापतिसभावेश्मप्राप्ति प्रतिसन्धानानुपपत्ति स्थूलवस्तुमय लोकविशेषप्राप्त्यत्वानुपपत्तिरूपयोः बादरिप्रतिपत्त्यर्थयोः प्रतिक्षेपपरमष्टमं सूत्रम् ॥ ७४ ॥

अस्यार्थः, प्रत्यभिसन्धिश्च - प्रजापतिसभावेश्मप्राप्ति प्रतिसन्धानच । न कार्ये न कार्यब्रह्मविषयः, अपितु परब्रह्मविषयएवेति जैमिनिर्मन्यत इति ॥ ७५ ॥

इदमत्र तात्पर्यम् - छान्दोग्याष्टमप्रपाठके - चतुर्दशखण्डे - "प्रजापतेस्सभां वेश्मप्रपद्ये " इति श्रूयमानमर्चिरादिगतस्य प्रजापतिसभावेश्मप्राप्ति प्रतिसन्धानं न कार्यब्रह्मादिरण्यगर्भं तत्स्थानप्राप्तिविषयम्, अपितु परब्रह्म तत्स्थानप्राप्तिविषयमेव, वाक्यशेषेतस्याभिसन्धानात्. - " यशोऽहंभवामि ब्राह्मणानां " मित्यादिना सर्वावियशोविशेषपूर्वकं सर्वात्मभावानुसन्धान श्रवणात कार्यप्राप्तुस्तदसम्भवात्, पूर्वत्र त्रयोदशखण्डे " अश्वइव रोमाणि विधूय पापचन्द्रइव राहोर्मुखात्प्रमुच्य धूत्वाशरीरमकृतं कृतात्मा ब्रह्मलोकमभिसम्भवामी " त्यभिसम्भाव्यस्य - ब्रह्मलोकस्याकृतत्वश्रवणाद्, सर्वबन्धविनिर्मोकस्य साक्षाच्छ्रवणाच । प्रजापतिशब्दश्च नात्र चतुर्मुखविषयः - स्ववाक्यएव पूर्वत्र - " आकाशोहवैनामरूपयो र्निर्वहिता ते यदन्तरातद्ब्रह्म तदमृतं स आत्मे " ति प्रकृतपरब्रह्मविषयत्वात्, प्रजापतिशब्दस्य पतिं विश्वस्येत्यादि श्रुतिसिद्धनिरुपाधिकपतित्व शालिनि परस्मिन्नेव ब्रह्मणि मुख्यत्वात्, " प्रजापतिश्चरति गर्भे अन्त " रित्यादिषु परब्रह्मण्येव प्रयोगदर्शनाच । तथाच ब्रह्मोपासकस्यार्चिरादिना गतस्य न प्रजापतिसभावेश्मप्राप्ति प्रतिसन्धानानुपपत्तिः - नापि स्थूलवस्तुमयलोकविशेष प्राप्त्यत्वानुपपत्तिः - अद्दत ब्रह्मणोरमिति निरयस्य परब्रह्मसाधाणा प्राकृत-

लोकस्य श्रुत्यैव सिद्धस्य तर्केणानपलाप्यत्वात् लोकप्राप्तिश्रुतेस्तद्विषयत्वसम्भवात् लोकसामान्यस्य क्षणक्षरणशील प्राकृतस्थूलवस्तुमयत्व नि-र्बन्धाभावाच्चेति ॥ ७६ ॥

इत्थ मर्चिरादिमार्गगामिना मुपासकानामव्यवधानेन लोकविशेषे परस्यैव ब्रह्मण प्राप्तौ प्रमाणगणैरुपद्दय निश्चितायां चतुस्त्रिंशवाक्योदाहृता श्रुतिस्सप्तविंशवाक्योदाहृता स्मृतिश्च न तद्विरोधेनोदेतु-मभवत ॥ ७७ ॥

चतुस्त्रिंशवाक्योदाहृतश्रुतेश्चायमर्थ, तेसर्व- उपासका । ब्रह्मलोकेतु - ब्रह्मैव लोको ब्रह्मलोक, कर्मधारयोऽत्र निषादस्थपतिन्यायात्, तस्मिन् - उपास्ये परब्रह्मणि । वर्तमाना । परान्तकाले - पर -अन्तिम, योऽन्तकाल - देहावसानसमय तस्मिन् प्रारब्धकर्मभोग हेतुभूतचरमदेहावसान समये । परामृतात् - परस्माद्ब्रह्मणउपासनप्रीतात्द्धेतो । परिमुच्यन्ति सर्वस्माद्बन्धाद्विमुच्यन्तइति ॥ ७८ ॥

सप्तविंशवाक्योदाहृतास्मृतिस्तु - नैतल्लोकनिष्पन्नविद्यार्चिरादि मार्गप्रस्थितविद्वद्विषया, किन्तु पुण्यकर्मविशेषेणहिरण्यगर्भलोक मा प्ताना - ' तदुपर्यपि बादरायण ' इति न्यायेन तत्रैव निष्पन्नविद्याना गतिप्रकारविषया ॥ ७९ ॥

अस्यास्स्मृतेरयमर्थ, तेसर्वे पुण्यकर्मविशेषेण हिरण्यगर्भलोक प्राप्ता पुरुषविशेषास्सर्वे । ब्रह्मणासह - चतुर्मुखेनसाक । कृतात्मान - तस्यैव लोके शिक्षितमतय, अधिगतविद्यास्सन्तइति यावत् । परस्य- चतुर्मुखायुष । अन्ते । प्रतिसञ्चरे- महाप्रळये । समाप्तसति । पर पद प्रविशन्तीति ॥ ८० ॥

स्यासयोगाद्यतयश्शुद्धसत्वा " इति तत्खण्डिकाद्वयाभ्यामुक्तानां यतीनां लोके सुदृढपरिनिष्पन्न विद्यानामुपासकानामेव ग्रहणेन "ब्रह्मणाऽ इते सर्व" इति स्मृतौ चतुर्मुखेन साकं तल्लोकेऽधिगत विद्यानामेवा धिकारिणां ग्रहणेनच तयोर्भिन्नविषयत्वस्यैवावगमेन ब्रह्मलोकपरान्त कालादि शब्दानां पूर्वोक्तरीत्या स्वरसतएव तत्तदानुगुण्यसम्भवाच्चो क्तस्मृत्या श्रुतेस्समानविषयत्व प्रत्यभिज्ञापकत्वायोगात् ॥ ८१ ॥

तैत्तिरीयोपनिषदि षष्ठप्रश्ने दशमानुवाके " यस्मात्परनापरमस्ति किंचिद्यस्मान्नाणीयो नज्यायोऽस्तिकश्चित् । वृक्षइवस्तब्धो दिवि ति ष्ठत्येक स्तेनेदं पूर्णं पुरुषेण सर्व " मिति विशखण्डिकायां सर्वोत्तर-त्वशब्दिते परमपदे सर्वव्यापकस्य निरुपमाभ्यधिकस्य परमचित्पुरुष विशेषस्य सद्भाव मस्तुत्य तादृशपुरुषप्राप्ति कस्मिन्देशे भवति के-नोपायेन केषामधिकारिणां भवतीत्याकाङ्क्षायां ' न कर्मणा न प्रजया धने न त्यागेनैके अमृतत्वमानशुः । परेणनाकं निहितं गुहायां विभ्राजते-यद्यतयोविशन्ति ॥ " इत्येकविंशखण्डिकायां तादृशपरमपुरुषाभिरमृ तत्वलक्षणायाः परमपदाख्यदेशविशेषभाविता कर्मप्रजाधनाद्यसाध्यता त्यागसाध्यता यतिशब्दिताधिकारि विशेषाधिगम्यमानताच प्रतिपाद्य, ततः - " वेदान्तविज्ञानसुनिश्चितार्थाः संन्यासयोगाद्यतयश्शुद्धसत्वाः । ते ब्रह्मलोकेतुपरान्तकाले परामृतात्परिमुच्यन्ति सर्वे ॥ " इति द्वा विंशखण्डिकायां तादृशाधिकारिणां स्वरूपस्य तेषां पूर्वप्रस्तुतपरमपु रुषप्राप्तिप्रकारस्यचैव प्रतिपिपादयिषितत्वेनास्मिन् प्रकरणे पुण्यकर्म णा चतुर्मुखलोकप्राप्ति तत्रत्योपासनानुष्ठान तदनन्तरमोक्षप्राप्ति प्रस-ङ्गएव न सङ्गतः ॥ ८२ ॥

ईदृशानुपपत्ति मालोच्यैव भाष्यकारैरेतदधिकरण वेदान्तस.र दीपयोरुक्तश्रुतिर्यथोक्तरीत्यैव व्याख्याता ॥ ८३ ॥

नहि सत्यलोकस्यैव वेदान्तविज्ञानसुनिश्चित तत्त्वहितपुरुषार्थानामस न मर्यादागाद्युपासनादि लक्षणसंन्यासयोगेन विशुद्धान्तःकरणानां प्राप

याण मुपासनादिलक्षणाभीप्सित परमपुरुषार्थप्राप्तियतनशीलाना म र्चिरादिमार्गप्रस्थिताना मधिकारिणा हिरण्यगर्भलोकप्राप्ति तद्वास्तव्यभोगानुभवोपासनादिक सगत भवति, तेषा देहावसानसमयएव सकलसुकृतदुष्कृत हानस्य साम्परायाधिकरणसिद्धतया मध्ये चतुर्मुखलोके ब्रह्मप्राप्तिव्यवधायक भोगाद्यसम्भवात, स्वोपासनेनाभीप्सित फलप्राप्तौ तत्क्रतुन्यायविरोधात, सएतान् ब्रह्मगमयतीत्यादिश्रुत्या तदानीमेव ब्रह्मप्राप्तिश्रुतेर्विरोधाच्च ॥ ८४ ॥

एव वेदान्तविज्ञानसुनिश्चितार्था इत्यादिविशेषणवत्तया श्रुताना मधिकारिणा कृतात्मत्वस्याभिव्यक्ततया, कृतात्मना मनित्यचतुर्मुख-लोकप्रहाणेन नित्यस्य परमपदस्यैवाधिगन्तव्यतया दर्शितस्मृतावपि च कृतात्मान प्रविशन्ति पर पदमित्यनेन स्पष्टत्वाच्च, तेब्रह्मलोकेष्विति श्रुतौ ब्रह्मलोकशब्दस्य न तादृशाधिकारिप्राप्यतया नित्यचतुर्मुखलोकप्रतिपादकत्व सम्भवति ॥ ८५ ॥

अतएवहि छान्दोग्यश्रुतौ "धूत्वाशरीरमकृत कृतात्मा ब्रह्मलोकमभिसम्भवामी"तीहैव सत कृतात्मनोभिसम्भाव्यस्य ब्रह्मलोकस्याकृतमिति नित्यत्व चतुर्मुखलोकाद्व्यावर्तकमभिहित ॥ ८६ ॥

इत्यमुक्तश्रुते प्रकरणबलेनात्रैव वेदान्तविज्ञानसुनिश्चितार्थत्वादि विशेषणविशिष्टाधिकारि विशेषविषयत्वादेव अस्मिन्नधिकरणे बादरि पक्षस्यैव सिद्धान्तरूपताभिमानिभिः परैरपि मुण्डकोपनिषत्तृतीय मुण्डकद्वितीयखण्डषष्ठखण्डिकाया मुक्तायामेव श्रुतौ पाठभेदत उक्त प्रकारेण किञ्चिदानुपूर्वीभेदेनच पठ्यमानाया ब्रह्मलोकपरान्तकालशब्दयोरक्तरीत्यैव परब्रह्मचरमदेहावसानपरतयैव व्याख्यान कृतम्, न तु चतुर्मुखलोकतदायुरवसानकालपरतया ॥ ८७ ॥

तत्रत्यपाठभेदस्तु "तेब्रह्मलोकेषु परान्तकाले परामृता परिमुच्यन्तिसर्वे" इत्येव रूप ॥ ८८ ॥

इदं पुनरत्र बोध्यम्-यथा ब्रह्मलोकान् गमयतीत्यत्र ब्रह्मलोकशब्दस्य ब्रह्मेति पाठानिति बहुवचनोपपत्त्या कर्मधारयसमासम्, अप्राकृत लोकानामपि बहूनां प्रमाणप्रतिपन्नतया तत्पुरुषसमासञ्चाश्रित्य द्विविधापि योजना ५२ जैमिनिरिति सूत्रे भाष्यकारैर्भाषिता, तथैवापि द्विविधा योजना सम्भवति, परान्तकालेतु, ब्रह्मलोके परब्रह्मसाधारणप्राकृतनित्यविभूतौ। अवान्तरलोकबहुत्वे प्यप्राकृतविभूत्यैक्य विवक्षयैकवचनं, पाठान्तरेतु लोकबहुत्वाभिप्रायेण बहुवचनं। परान्तात्-परमप्रकृत ब्रह्मनाम्ना. परामृताइति पाठेतु परममृतब्रह्मसाध्यतया येषामस्ति ते परामृताः - परं ब्रह्मनामात्यर्थइति यथायथ योजनाद्वयेपि पदानामानुगुण्यं बोध्यम्। एकयोजनाया. ब्रह्मलोकानुगमयी त्यत्रोक्तन्यायेन योजनान्तरोपलक्षणत्वेन दर्शितयोजनाद्वयमभिमतमेव भाष्यकृता। "धूत्वा शरीरमकृतं कृतात्मा ब्रह्मलोकमभिसम्भवामि" 'ब्रह्मलोकान् गमयति सलोकमागच्छत्यशोकमहिमं सप्रजापतिलोकं सब्रह्मलोकं ससाममभिविदीयते - ब्रह्मलोकं" इत्यादिश्रुत्यन्तरेषु अर्चिरादिगामिनां विदुषामप्राकृतनित्यलोकस्य प्राप्यतया ब्रह्मलोकशब्देन प्रतिपादनानुगुणाच्चेयं द्वितीययोजनाप्यभिमतैव भाष्यकृतां। ईदृशश्रुत्यन्तरसंवादानुरोधेनैव ब्रह्मलोकानुगमयतीत्यत्र द्विविधयोजनाया भौतत्वात्तस्य स्थलान्तरस्थ ब्रह्मलोकशब्दयोजना द्वयोपलक्षणत्वादिति ॥ ८९ ॥

दयोदितस्मृतौ - कृतात्मानस्ते सर्वे ब्रह्मणासह परस्यान्ते प्रतिसञ्चरे सम्प्राप्ते परं पदं प्रविशन्तीति योजना, इत्यर्चाश्च तस्मृत्यनुरोधेन सर्वेपि विद्वांस इहैवानुष्ठित परविद्या अपि विद्यानिष्पत्तिदोषं चतुर्मुखलोकं चिरकालस्थित्या प्राप्य चतुर्मुखेन साकं महाप्रलयलक्षण तदायुरवसानदशायाम् परं पदं प्रविशन्तीत्यभ्युपगमे का क्षतिरिति वाच्यं, 'कृतात्मा ब्रह्मलोकमभिसम्भवामि' 'कृतात्मानः प्रविशन्ति परं पद'मिति श्रुतिस्मृत्यो.स्वरसतः प्रतिपन्नस्य कृतात्मताया परमपदप्राप्ति हेतुत्वस्यापवादायोगात्, अर्चिरादिपथगामिना विदुषा शरीरावसानएव सकलकर्मविधूननस्य चतुर्मुखलोकमप्यतिक्रम्य अव्यवधानेन परब्रह्मप्राप्तेश्च श्रुतिस्मृतिप्र

तिपन्नताया प्रागेव निरूपिततया तद्विरोधस्य दुरुपह्नवत्वात्, मध्ये चिर काले चतुर्मुखलोकस्थिति हेतुकर्माभावेन सर्वेषां विदुषामाधिकारिक चतुर्मुखेन साकमाप्रळयावस्थानासम्भवाच्च ॥ ९० ॥

'तस्य तावदेव चिरं यावन्नविमोक्ष्ये अथ सम्पत्स्यइती 'ति छान्दो ग्यषष्ठप्रपाठक चतुर्दशखण्ड द्वितीयखण्डिकागता श्रुतिर्हि सद्विद्यानि ष्ठस्य मोक्षप्राप्तौ देहपातमात्रावधि विळम्ब प्रतिपादयन्ती विदुषांमध्ये चतुर्मुखलोक आप्रळयावस्थान लक्षणविळम्बविरह विशदयति ॥९१॥

तस्मादविदुषामेव पुण्यकर्मविशेषेण हिरण्यगर्भलोक प्रेयुषां तत्रैवाधिगतविद्याना प्रारब्धकर्मफलभूत हिरण्यगर्भसायुज्यानुभवाव साने तेनैवसाक मोक्षस्थानप्राप्ति प्रतिपादयति सैषा स्मृतिरिति न तया दर्शितश्रुते कथंचिदपि समानविषयता सुवचा ॥ ९२ ॥

तथाचोक्तस्मृते रर्चिरादिवर्त्मना हिरण्यगर्भोपासकाना तल्लो कप्राप्तिप्रतिपादकत्वादर्शनात, प्रत्युतार्चिरादिगतिश्रुतिषु गन्तृणा हिरण्यगर्भतल्लोकव्यावृत्त परब्रह्मलक्षण परमपुरुषतल्लोकयोरेव प्राप्य त्वप्रतिपादनदर्शनाच्च, परब्रह्मोपासीनानेव नयत्यर्चिरादिरातिवाहिकग णइति जैमिनेराशय ॥ ९३ ॥

इदमत्र पष्ठादिविसूत्र्या निष्पन्न जैमिनितात्पर्यम्, परविद्याप्रकर णेष्वेवार्चिरादिगतिश्रवणात्, गतिश्रुतिषुच गन्तॄणा प्र प्यस्य कार्य ब्रह्मतल्लोकादि व्यावृत्ते परब्रह्म तल्लोकाद्यसाधारणैरनन्यथासिद्धै र्मुख्यवृ त्तैरेव शब्दैर्निर्देशाच्च, परब्रह्मोपासकाएवार्चिरादिमार्गेण गन्तार, परमे वच ब्रह्मतेषा प्राप्य, न कार्य हिरण्यगर्भादिलक्षण ब्रह्मेतिनिश्चीयते ।

नच परब्रह्मासाधारणशब्दाना कार्यब्रह्मणि लाक्षणिकत्व कल्पन युक्तम्, अनन्यथासिद्धबीजाभावात् । नच गमनानुपपत्ति प्र माणम्, सर्वगतस्य नित्यसिद्धस्यच ब्रह्मणो वेदनस्य " तमेत वेदानु वचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति यज्ञेन दानेन तपसा नाशकेने ' त्यादि शा

स्वाद्वर्णाश्रमधर्मशौचाचार देशकालादिसापेक्षत्ववत्सर्वगतत्वेपि तस्य तादृशवेदनफलभूत निश्शेषाविद्यानिवृत्तिपूर्वकप्राप्ते विशिष्टदेशगति-सापेक्षत्वस्यापि गतिशास्त्रादेव सिध्या गमनस्यानुपपन्नता विरहात् ।

नचाविद्याया अनिवृत्तौ कुत्रापि न ब्रह्मप्राप्ति , निवृत्तौचात्रैव सा स म्भवितुमर्हति, सर्वगतत्वाद्ब्रह्मण , अविद्यानिवृत्तिश्च सत्या सामग्र्या मत्रैव सम्भवतीति कथमुपपन्न ब्रह्मप्राप्तये क्वचिद्गमनमिति वाच्य । गतिशास्त्रेण देशविशेषे ब्रह्मप्राप्तिप्रतिपादकेनैव निश्शेषाविद्यानिवृ-त्त्यसम्भवे प्रतिपद्यमाने तर्केणैव तत्सम्भवोपपादनायोगात् । नहिव लु लिंग श्रुतिं बाधितु प्रभवति, लोके सर्वभावाना स्वाभाविकस्वस्वकार्यो त्पादन शक्तिवैचित्र्यस्यदुरपह्नवतयाऽग्निजलादीनां तत्तद्वस्तूनामौष्ण्यशैत्य शुद्धस्याशुद्धस्य शुद्धिकरत्वाशुद्धिकरत्वादि शक्तिवैचित्र्यवत प्रकृति मण्डलस्या विद्योत्पादनशक्ति॰ परमव्योमाख्यदेशविशेषस्य तन्निवर्तन॰ शक्तिश्च प्रमाणसिद्धेनापह्नवमर्हति । स्वाभाविकाविचित्रभावशक्तीना तर्केण दुरपह्नवताच पराशरेणाप्युक्ता विष्णुपुराणप्रथमांशतृतीयाध्याये-' शक्तय स्सर्वभावानामचिन्त्य ज्ञानगोचरा । यतो ऽतोब्रह्मणस्तास्तु सर्गाद्याभाव शक्तय ॥ भवन्तितपता श्रेष्ठ पावकस्य यथोष्णता " इति ॥ किंच विशु द्धतरेणापि सलिलेन पंकिलस्य वस्तुन पंकमध्यएव सतोमलप्रक्षाल नवद्विद्ययापि संसारिणो जन्तोरविद्योत्पत्त्याकरेप्रकृतिमण्डलएव सतो निश्शेषाविद्याकलाप निवर्तनमसम्भावितम् , अतस्सभगवान् परमकारुणिक परब्रह्मपुरुषोत्तमोनारायण यथापंकिल वस्तुप्रक्षालयि तुकाम पंकाद्बहिर्निष्कृष्य पंकहरच विशुद्धतीर्थसलिलनीत्वा प्रक्षा-लयति तद्वदुपासनप्रीत उपार्जितानादिकर्मदिकैः रंचिरादिभि प्रकृतिम ण्डलादूर्ध्व तत्सम्बन्धरहितं तत्सम्बन्धगन्धासहिष्णुच प्रदेशविशेष-नीत्वा निश्शेषाविद्याकलाप प्रक्षाल्य स्वात्मानप्रापयतीति विदुषा ब्र ह्मप्राप्तये गमनमुपपन्न । अपिचानुभूयमानातिरोहित तत्तद्वस्तुसन्निकर्षवि शेषस्यैव तत्तद्वस्तुप्राप्तिरूपत्वा त्तथाविधसन्निकर्ष विशेषलक्षणाया -विशदतरब्रह्मप्राप्ते स्तत्स्वरूपाच्छादक वितत सततपरिणामप्रकृति मण्डले ऽसम्भावितत्वया विदुषा ब्रह्मप्राप्तये प्रदेशविशेषगमनाभि

धान मुपपन्नतरमेव । प्रकृतेः परस्ताद्द्यतिरोहितं ब्रह्मसमन्ततोदीप्त-
मिति श्रूयते । यथोक्तं छान्दोग्ये तृतीयप्रपाठके त्रयोदशखण्डे- "अथ यद्
तः परोदिवोज्योतिर्दीप्यते विश्वतः पृष्ठेषु सर्वतः पृष्ठेष्वनुत्तमेषूत्तमेषु-
लोकेष्वि" ति । मुण्डकोपनिषदि द्वितीयमुण्डके द्वितीयखण्डेच "यस्स
र्वज्ञस्सर्वविद्यस्यैषमहिमाभुवि । दिव्ये ब्रह्मपुरेह्येष व्योमन्यात्माप्रति
ष्ठित" इत्यारभ्य - "हिरण्मये परे कोशे विरजं ब्रह्मनिष्कलम् । त-
च्छुभ्रं ज्योतिषां ज्योति स्तद्यदात्मविदो विदुः ॥ न तत्र सूर्यो भाति
नचन्द्रतारकं नेमाविद्युतो भान्ति कुतोयमग्निः । तमेव भान्तमनुभाति
सर्व तस्य भासा सर्वमिदं विभाती" त्यत्रच । पुरुषसूक्तेच श्रुतम्-
"वेदाहमेतं पुरुषं महान्तमादित्यवर्णंतमसः परस्ता" दिति । अतः प्र-
कृतिमण्डले ब्रह्मणस्तिरोहिततया दुपरिष्टात्समन्ततो दीप्ततयाच तत्प्राप्
ये तमसः परस्ताद्गमनमावश्यकमेव । अतएव विद्वान् शरीरान्मूर्ध
न्य नाड्यानिष्क्रम्य देवयानेनार्चिर्गत्या तमसः परस्तात्समन्ततोदीप्त प
रब्रह्माख्य परं ज्योतिः प्राप्यैव स्वस्वरूपाविर्भावलक्षणमोक्षं प्राप्नोतीति
स्पष्टमुच्यते छान्दोग्ये- "एष सम्प्रसादोऽस्माच्छरीरात्समुत्थाय परंज्यो
तिरुपसम्पद्य स्वेनरूपेणाभिनिष्पद्यत" इति । अतएवच तैत्तिरीयोपनिष
दानन्दवल्ल्यां - "ब्रह्मविदाप्नोति परं" मित्युपक्रम्याभिहित प्राप्तिविश
दीकरणार्थं 'अथातोनुप्रश्ना "इति प्रश्नानुपक्षिप्य,"उताविद्वानमुंलोकंप्रेत्य,
कश्चनगच्छती" त्यनेन ब्रह्मविदस्माल्लोकात्प्रेत्यामुं लोकं गच्छतिनवे
ति परिचोद्य, अन्तेच "सयएवं वित्, अस्माल्लोकात्प्रेत्य । एतमन्नमयमा
त्मानमुपसङ्क्रामती" त्यादिकया ब्रह्मोपासीनस्सर्वोपि विद्वानस्माल्लो
कात्प्रेत्यान्नमयादि समष्टिव्यष्टिविभूतिकं निरतिशयानन्दं परमात्मान -
प्राप्नोतीति पूर्वोक्तप्रश्नोत्तराभिधानपरया सर्वेषां विदुषां स्थानविशे
षे ब्रह्मप्राप्तये अर्चिरादिगतिमत्त्वं मस्फुटमेवाभिहितम् । इत्थंच 'सत्यज्ञा
न' मित्यादिश्रुत्या यो गुहायां निहितं ब्रह्मवेदसपरमे व्योमनि सर्वान्का
मान् समश्नुत इति प्रतिपादयन्त्या अस्मिन्लोके निजहृदये ब्रह्मोपास
कस्य परमव्योमाख्यदेशविशेषे भोगप्राप्त्यभिधानेन उपासकोऽस्माल्लो
कात्परमपदं गत्वा ब्रह्मप्राप्नोतीत्युक्तं भवतीति स्पष्टतरोदीप्य विय

रणेन निष्पद्यते । तस्माद्विशेषावच्छिन्नाविरोहित परब्रह्मलिङ्गं
विशेषलक्षणं ब्रह्मप्राप्त्यै ब्रह्मविदा गमनमवर्जनीयमिति सिद्धम् । 'ब्र
ह्मलोकाननुगमयन्ती'त्यत्र बहुवचनलोकशब्दश्रवणमपि ब्रह्मगमयतीत्यत्र
ब्रह्मशब्दस्य न हिरण्यगर्भादिलक्षणकार्यब्रह्मपरत्वोत्तम्भव, ब्रह्मलोका-
नित्यत्र निषादस्थपतिन्यायेन स्वतः प्राप्तस्य कर्मधारयस्याश्रयणे द्व
योरपि श्रुत्योः स्वरसतएव सम्भवत्येकवाक्ये षष्ठीतत्पुरुषाश्रयणेन पर
मात्ममुख्यब्रह्मशब्दस्य स्वरद्वयपरित्यागिनि लक्षणायास्तत्पुरुषस्थले
तत्प्रयुक्तलक्षणान्तरस्य च कल्पनाया अन्याय्यत्वात् , समानप्रकरणेन
धकत्वे निश्चिते बहुवचनस्य 'अदितिः पाशान्' तिवदुपपत्ते, परब्रह्म
साधारणानामप्यनकेषामप्राकृतानां लोकानां श्रुतिस्मृतीतिहासपुरा
णादिप्रमाणगण सिद्धतया ब्रह्मलोकानित्यत्र तत्पुरुषाश्रयणेपि द्वयोर
विरोधेनैव निर्वाहात् , प्रत्युत समानप्रकरणस्थ नानाश्रुतिघटकपरमा
त्मवाचकशब्द समानरूपस्य ब्रह्मगमयतीत्यत्र ब्रह्मशब्दस्य चतुर्मु
खपरत्वस्य विरोधाच्च । लोकदृष्टप्राकृतस्थूल पदार्थविसजातीया अभ्य
न्तरसूक्ष्मस्याप्तपदार्था श्रुतिसिद्धा स्वस्यानुभवमात्र साक्षिका यथा-
नापलपितुं शक्या , तथैव विद्याप्रकरणेषु मुक्तभोग्यतया प्रतिपाद्य
माना कालानुगुणपरिपाक प्राकृतसकलपदार्थ विसजातीया स्वर्ग-
पदवीदवीयास ईश्वरनियमुस्थाना केवलेच्छानुगुणपरिपाका भोग्य
भोगोपकरण भोगस्थानरूपाशुद्धसत्वमया अप्राकृता अपि पदार्थाना
पलपितुं शक्या , अनाघ्रातदोषगन्धापौरुषेय वेद तन्मूलस्मृतीतिहा
सपुराणादि रूपशास्त्रप्रामाण्यादेव । ईश्वरोपिहि शास्त्रैकप्रमाणको
निरधारिशारीरकशास्त्रे । अमीषाच पदार्थाना कालकृतविनाशव्यवस्था
वैधुर्येण सर्वदैवमुक्तेच्छानुगुण परिपाकतया न कदाचिन्मुक्तैश्वर्यहानि
रिति नमोक्षानित्यत्वप्रसङ्ग । अतएवहि श्रूयते छान्दोग्येष्टमप्रपाठके द्वि
तीयखण्डे- ' सयदि पितृलोककामो भवति ' त्यादि । नच परिच्छिन्नत्वम
नित्यत्वनियतमिति वाच्यम् , नियामकाभावात् । अणुपरिमाणतया शा
स्त्रसिद्धेषु प्रत्यगात्मसु व्यभिचाराच्च । इत्थच गतिश्रुतिषु ब्रह्मलोक-
शब्दस्य अर्चिरादयातिवाहिक नीयमानपुरुष चरमप्राप्यविषयस्य

लोकपरत्वेपि न चतुर्मुख लोकपरता, किन्तु परमपुरुषा साधारण प्रकृतिमण्डल बहिर्भूत परमाकाशविषयतैव, तस्यैव चरमप्राप्यस्थान त्वात, परब्रह्मोपासकस्या चिरादिपथगामिन स्तत्क्रतुन्यायाविरोधेन प- रमप्राप्यस्थानतया चतुर्मुखलोक प्रतिपादनायोगाच्च । यच्चार्चिरादि मार्गगामिनां चतुर्मुखलोके चिरस्थितः धिगतविद्यानां पश्चाच्चतुर्मुखे- न साकं तदायुरवसाने परमपदप्राप्तिस्वीकारेण तेषां श्रूयमाणामृतत्व प्राप्तिश्च पुनरावृत्ति सांगत्यसमर्थनम् । तदसाधु । गतिश्रुतिषुक्कापि क्वचि त्स्थानेऽवस्थानविलंबयतस्तत्तदुध्वस्थानान्तरप्राप्तिप्रतिपादनादर्शनात्,मार्ग प्राप्तचरमस्थानविशेषतया पुनरावृत्त्यमृतत्वप्राप्तयो रव्यवधानेनैव संभ वप्रतिपादनात्, तेषां प्रथम हिरण्यगर्भलक्षणकार्यब्रह्मोपासकत्वस्य पश्चा दर्चिरादिवर्त्मना हिरण्यगर्भलोकं गत्वा तत्राधिगत परविद्यत्वस्यच क्वापि प्रतिपादनादर्शनात् , प्रत्युत परविद्याप्रकरणेन परब्रह्मोपासक त्वस्यैवावगमात् , एष संप्रसादइत्यादि श्रुतौ तद्विवरणभूतायां 'अ थ यत्रैतदस्माच्छरीरा दुत्क्रामती' त्यादिकायां ' तयोर्ध्वमायन्नमृतत्वमे ती'त्यन्तायांच श्रुतौ , तदुपबृंहणभूतायां 'ऊर्ध्वमेकस्थित' इत्यादिस्मृ तौच शरीरा न्मूर्धन्य नाड्या निष्क्रम्य देवयानेन गच्छतां विदुष एकस्थानेनैव चतुर्मुखलोकमप्यतिक्रम्य परमस्थानेऽव्यवधानेनैवा मृ तत्वा पुनरावृत्तिसिद्धि प्रतिपादयन्त्यां यथोक्तस्य कृत्स्नस्यार्थजातस्य प्रस्फुटमेवाभिधानाच्च । तेब्रह्मलोकेत्वित्यादिश्रुतिश्च स्वप्रकरणानुगु ण्या दुदाहृत सकलश्रुत्यैककण्ठ्याच्च परब्रह्मोपासकानामेव विद्या र्थान्तचरमशरीरावसानकाले सर्वबन्धविनिर्मोकाभिप्रायैव , ब्रह्मलोक इत्यस्य कर्मधारयत्वे ब्रह्मण्युपास्ये वर्तमाना इत्यर्थस्य तत्पुरुषत्वे पर मपदइत्यर्थस्यच संभवात , परान्तकालइत्यस्य अन्तकालेच मामे वेति गीताप्रयोगाद्यनुगुण्येन चरमशरीरावसानकाल इत्यर्थसम्भ वाच्च । ब्रह्मणासहेत्यादिस्मृतिस्तु पुण्यकर्मविशेषेण हिरण्यगर्भसायु ज्यं गतानां तत्रैवाधिगतविद्यानां तेनैव साकं तदायुरवसाने परम

विधूननपूर्वक माप्यत्वमसृत्तत्वबा समगच्छते , नापि तत्प्राप्तस्य सर्वाविद्या विमोकपूर्वक सर्वात्मभावानुसन्धान वा युज्यते , त योरनियततायाः तत्प्राप्तस्य पुण्यपापफलभोगा विद्या सबन्ध पुनरावृत्तीनाच श्रुतिस्मृतिमतिपन्नत्वात् । तस्मा दुक्तै र्हेतुभि परब्र ह्मोपासकानेवार्चिरादिगणो नयतीत्यगीकार्यमिति ॥ ९४ ॥

ब्रह्मपदमुख्यवृत्त्याश्रयणेन बादरि प्रतिक्षिपतो जैमिने रयमशा योवगम्यते । श्रौतोऽर्थो यथाऽऽयेव प्रतिपत्तव्य, प्रमाणान्तरागम्यत्वा त् । इत्यच ब्रह्मणइव तदनुबन्धिना लोकविशेषादीनामपि नापलापो युक्त, श्रौतत्वाविशेषात् । अतएवच देशविशेषावच्छिन्नब्रह्मप्राप्तये ब्र ह्मविदामेवार्चिरादिवर्त्मना गमनमपि न तर्केण व्याहन्तुमर्हम् । एवच सति स्वरसवाहितापि श्रुतीना नपरित्यक्ता भवतीति ॥ ९५ ॥

अत्र बादरिजैमिन्यो रुभयोरपि गतिश्रुतिपटक ब्रह्मशब्दस्य वा र्यब्रह्मपरत्व परब्रह्मपरत्वविवादेऽपि कार्यब्रह्मोपासकान् वा परब्रह्मो पासकान्वा एकोपासकानेव नयत्यर्चिरादिगण, ननु भिन्नभिन्नोपा स्योपासकान् द्विविधान् , माप्यस्य ब्रह्मण एकस्यैव श्रवणात् , तद्य इत्थ विदुरिति पेचे मे रेणद्वतिच विभागो यथाकथचि देकविधे पास कानामेव अगांगिभावोपासनभेदमात्रविषयतयावा उपासनाकारभेद मात्रविषयतया वा नेय इत्येवाभिप्रायइति बोध्यम् ॥ ९६ ॥

॥ ० ॥ सू ॥ अप्रतीकालम्बनान् नयति बादरायण उभयथाच दोषा त्तत्क्रतुश्च ॥ ४ ३ १४ ॥

अथान्ते भगवान् बादरायण परमसिद्धान्तभूतम् स्वपक्ष मत मादि सूत्रद्वयेनाह ॥ ९७ ॥

अप्रतीकालम्बनान् – प्रतीक – परमप्राप्यादर्वाचीनवस्तु, अचिरात्वं तन्मिथ चिरात्वबा, आलम्ब्यते - प्राप्यतयोपास्यतइति प्रतीकालम्बना ' तद्भिन्नास्तेप्रतीकालम्बना , तान् -परमप्राप्य भूतमिव वस्तु अचि

द्वियुक्त चित्तत्वम् , पर ब्रह्मवा प्राप्यतयोपासीनान् , पञ्चाग्नि विच्छन्दित प्रत्यागत्मविद्यानिष्ठा परमात्मविद्यानिष्ठांश्चे त्युभयविधानपीति पावत । न यत्यातिवाहिव गणइति बादरायणो मन्यते । उभयथाच – बादरिपक्ष जैमिनिपक्षयो रुभयोररि । दोषात–श्रुतिविरोधात । तत्क्रतुश्च - तथोपासी नस्तथैव प्राप्नोतीतयम न्यायश्च इहभवतीतिच बादरायणोमन्यत इति सूत्रार्थ ॥ १.८ ॥

इदमत्र तात्पर्यम् । कार्यमुपासीनान्नयतीति बादरिपक्षे छान्दोग्योपनिषदष्टमप्रपाठके तृतीयखण्ड चतुर्थखण्डिकाया द्वादशखण्ड द्वितीयखण्डिकायाच स्थिताया 'एप सम्प्र दो ऽ स्माच्छरीरा त्समुत्थाय पर ज्योति रुपसम्पद्य स्वेन रूपेणा भिनिष्पद्यत' इति श्रुते एव जातीयानामन्या साच बहूना श्रुतीना विदुप श्शरीरा न्मूर्धन्य नाड्या निष्क्रम्य देवयाने नोर्ध्वंगतस्या व्यवधानेन परस्यैव ब्रह्मण प्राप्ति प्रतिपादयन्तीना विरोधोदुष्परिहर । कार्यब्रह्मोपासकस्यसाक्षा त्प रब्रह्मप्राप्ते रयोगात्,यथावस्थितस्वरूपाविर्भावलक्षण मोक्षप्राप्ते श्श्रूयमाणत या तासा कार्यब्रह्मपरत्वादिभि रन्यथासिद्धे र्वर्णयितु मशक्यत्वात्, अव्य वधानश्रवणेन विलम्बस्यापि दुर्वचत्वाच्च । परब्रह्मोपासीनानेव नय तीति जैमिनिपक्षे छान्दोग्यपञ्चमप्रपाठक दशमखण्डगताया 'तद्य इत्थ विदु , येचमे ऽ रण्ये श्रद्धातप इत्युपासत' इत्यारभ्य 'सएनान् ब्रह्म गमयत्येष देवयान पन्था', इती त्यन्ताया श्श्रुते , बृहदार ण्यकाष्टमाध्याये द्वितीय ब्राह्मणपञ्चदशखण्डिकारूपाया 'त यएतमेव द्विदु येचामी अरण्ये श्रद्धा सत्य मुपासते तेर्चिप मभिसम्भव न्तीत्यारभ्य, तान् वैद्युतात्पुरुषो ऽ मानव एत्य ब्रह्मलोकान् गमयति ते तेषु ब्रह्मलोकेषु परा परावतो वसन्ति तेषा नपुन रावृ त्ति, रित्यन्ताया श्श्रुते , एव जातीयाना म यासाच श्रुतीना पञ्चा

ग्निविदाम र्च्यर्चिरादिमार्गेण परब्रह्मप्राप्ति प्रतिपादयन्तीनाविरोधो दुष्परिहरः । अतः, पञ्चाग्निविदो ब्रह्मविद श्चोभयविधा अप्यर्चि रादिगणइत्यंगीकार्यम् । कथ मेवेषा मुभयेषापर मर्चिरादिपथगा मित्वं- नान्येषा मिति चे दिद मत्र पर्यालोचनीयम् । अर्चिरादिगति शास्त्रे ब्रह्मप्राप्त्यपुनरावृत्तिलक्षण फलश्रवणात् तादृशफलयोग्या ए वार्चिरादिगतियोग्याः, येतु ब्रह्मप्राप्यतिरिक्त नश्वरप्राप्यलक्षणप्रतीक प्राप्यतयाप्यवस्यन्ति, नते तादृशगतियोग्याः, तेषां प्राप्यनाशेन पुन रावृत्ते रवर्जनीयतयो क्तफलयोग्यताविरहात, प्रतीकालम्बनव्यतिरि क्तास्तु सर्वएव तादृशगतियोग्या, तेषां पुनरावृत्तिहेतुप्रतीकावल म्बित्वविरहेणोक्तफलयोग्यत्वानपायात, तथाविधाश्चाधिकारिण स्तूभ यविधाएव भवन्तीति तेषामेवार्चिरादिपथगामित्व सम्भवति - नान्ये षां, अतएव तद्यइत्थंविदु रित्यादिछान्दोग्यश्रुतौ ते यएवमेतद्विदु रित्यादिबृहदारण्यकश्रुतौच अर्चिरादिपथगामिनो विभज्य द्विविधा एव निर्दिष्टा इति । नच - पञ्चाग्निविदोहि कर्मवशेन भूतसूक्ष्मसप रिष्वक्तमेव तत इत स्ससचरन्त मात्मान मुपासीना श्श्रूयते, नच ते प्रतीकालम्बनव्यतिरिक्ता भवितु मर्हन्ति, क्षरणशीलाचिन्मिश्रोपासकत्वात्, अत पञ्चाग्निविद्ब्रह्मवि दुभयानुगमेन अप्रतीकालम्बनात्सयतीति प्रतिज्ञानं व्याहतम्, किंच-तद्य इत्थ विदुरित्या दिश्रुती नार्चिरादि पथगामिनां द्विविधत्वप्रदर्शनपरे - अपितु - ये इत्थ विदु'-इमे इत्थं विदन्तर्गताश्च ये अरण्ये श्रद्धापूर्वकं ब्रह्मणो पासते - तेऽर्चिषमभिसम्भवन्तीति तदङ्गभूत पञ्चाग्निविद्याशब्दित प्रत्यगात्मविद्यानुष्ठान पूर्वक मङ्गिभूत ब्रह्मोपासननिष्ठाना मेकविधा धिकारिणामेवार्चिरादिगति प्रतिपादनपरे, अध्यात्मयोगाधिगमेन देव म्मत्वाधीरो हर्षशोकौ जहातीति कठवल्लीश्रुत्या अध्यात्मयोगाधिगमे नेति प्रत्यगात्मविद्यां विधाय देवम्मत्वेति तदङ्गित्वे ब्रह्मविद्यांच वि धाय अङ्गाङ्गिभावापन्न मुक्तविद्याद्वय क्रमेणानुष्ठितवतो धीरस्यैव

फलप्राप्ति प्रतिपाद्यते, यद्वा-उपासनाकारभेदमात्रायत्ताधिकारि द्वैविध्या भिप्रायके वा दर्शितश्रुती, इत्यनयोः कतरश्रुत्योरुभयोर्वा निर्वाह्याभ्युपगमेन परब्रह्मोपासकमात्र विषयमेव गतिशास्त्रमिति मन्यमानस्य जैमिनेर्वा कार्य ब्रह्मोपासक विषयमेव गतिशास्त्र मिति मन्यमानस्य बादरेर्वा पक्षआश्रयि तु सुचित, यद्वा-अगागिभावानवच्छिन्न भिन्नप्राप्योपासनपर द्विविधोपासकपरत्वेपि द्वाशत श्रुत्यो रुक्तलक्षण पञ्चाग्निविद् साहचर्येणा र्चिरादि पथगामितया निर्दिष्टा अन्ये हिरण्यगर्भलक्षण कार्यब्रह्मोपासकाएवा गौकर्तुं मुचिता, अवान्तरभेदे प्युभयेषाम प्युपाध्यवच्छिन्न ब्रह्मलक्षण कार्यब्रह्मोपासक त्वाविशेषेण साहचर्येण निर्देशौचित्यात, प्रश्नोपनिषत्पञ्चमप्रश्ने-एतद्वैस त्यकाम परञ्चापरञ्च ब्रह्म यदोङ्कार इत्यत्र कार्यब्रह्मपरेणापरब्रह्म शब्देन प्रकृतिमण्डलान्त र्वर्तिन कूटस्थस्य निर्देशा दर्चिरादिना प्र त्यगात्मनोऽपि तदन्तर्भावस्या वर्णनीयतया तदुपासकाना पञ्चाग्निविदा कार्यब्रह्मोपासकत्वहि स्पष्ट, अर्चिरादिपथगामिना कार्यब्रह्मोपासकत्वए गतिशास्त्रे तेषा द्विविधत्वनिर्देश उपपद्यते, प्राप्यस्य कार्यब्रह्मणा नानात्वेन तदुपासकानामपि नानाविधत्वसम्भवात्, पर ब्रह्मोपासक त्वेतु तेषा तथाविध निर्देशो न सङ्गच्छतएव, सकलो पाधिविनिर्मुक्तस्य परस्यब्रह्मण एकरूपतया तदुपासकाना मनेक विधत्वा सम्भवेन तद्यइत्थंविदु रित्युक्तानाम प्येकविध परब्रह्मोपासकत्वाभिधाना सम्भवात्, प्राप्यभेद निबन्धनोपासकनानात्वस्यैव-तद्य इत्थ विदुरित्यादिश्रुतिविवक्षितत्वा दन्यथो पासनाकार भेदमात्रनिबन्धनो पासक नानात्वस्य तद्विवक्षितत्वे ऽनन्तविधत्वस्यैव सम्भवेन द्विविधत्वनिर्देशासम्भवाच्च, तथाच तद्यइत्थंविदु रित्यादि श्रुत्योरङ्गाङ्गिभावापन्नोपासनपर द्वैविध्य परमप्राप्योपासकविषयत्वेनवा अङ्गाङ्गिभावानापन्न भिन्नभिन्नप्राप्योपासनपर द्विविधाधिकारिविषयत्वेन वा द्वेधापि निर्वाहसम्भवेन कार्योपासक विषयमेव गतिशास्त्रमिति

बादरिपक्ष एव वागीकर्तुमुचितः, एवं स्थिते तावतैतद्वाक्यविपक्षानुद्देश्य प्र-
तीकालम्बनकोटावेव घटितव्यानां पूर्वोक्तलक्षणानां पञ्चाग्निविदां, परब्रह्मो
पासकानाञ्चोभयेषामर्चिरादिपथगामित्वपरतया वर्णनमसङ्गतमेव,
एतेषां सुदूरपरस्परतारतम्यशालिनां समानस्कन्धवत्साहचर्येणैकपथ
गामित्व निर्देशानौचित्यात्, अविशेषेण ब्रह्मप्राप्त्यपुनरावृत्ति
श्रवणानुपपत्तेश्चेति वाच्यम् । तत्क्रतुन्यायसञ्चारेण वा-
क्यार्थनिर्णये पूर्वोक्तसर्वदोषपरिहारसम्भवात् । एतदुक्तं भवति ।
बादरिपक्ष एव सुतरामयुक्तः, पूर्वोक्तादेव दुरुद्धराद्दोषस-
ङ्घात्, कार्यब्रह्मणो नानात्वेऽपि पञ्चाग्निविदां साहचर्येणार्चिरादि
पथगामितया निर्दिष्टानामन्येषां हिरण्यगर्भलक्षणकार्यब्रह्मोपा
सकत्वेऽपि च भिन्नभिन्नकार्योपासकत्वेनाभ्युपगतानामपीषामु-
भयेषामविशेषेण स एतान् ब्रह्म गमयतीत्येवं ब्रह्मप्राप्तिश्रवणानुप
पत्तेश्च, नापि दाशतय्यो रागिभावापन्नोपासनद्वयशालिपक्षविधाधिकारि
मात्रविषयत्वाभ्युपगमपक्षो युक्तः, तद्य इत्थं विदुर्ये चेमेऽरण्ये श्रद्धा
तप इत्युपासत इत्यादिश्रुतौ ये चेम इत्यत्रोपासकवाचि पदानुपन्यस्य-
तया प्रयुक्तचकारेणेह निर्दिष्टोपासकानां तद्य इत्थं विदुरिति पूर्व
निर्दिष्टपञ्चाग्निविद्भ्यो भेदस्यैव स्फुटं प्रतिपादनेनोभयोरभिन्न
त्वासिद्धेः, उपासकैक्ये उपास्यभेदमात्रस्य च विवक्षितत्वे तद्य इत्थं
विदुर्ये चेमेऽरण्ये श्रद्धातप इति चोपासत इत्युपास्यवाचि पदा
नुपन्यस्यैव चकारश्रवणावश्यकत्वाच्च, विवक्षितानुपासकैक्य
मिह विवक्षितमभविष्यत्, नाभविष्यदेव तर्हि ये चेम इति पु
नरुपासकवाचि पदश्रवणम्, अभविष्यच्च तद्य इत्थं विदुररण्ये
श्रद्धा तप इति चोपासत इत्येवञ्च श्रवणम्, नचैवं श्रूयते, तस्मा
दुक्तश्रुतौ द्वाभ्यां पदवृन्दाभ्यां चकारघटिताभ्यां विभज्य नि-
र्दिष्टा अर्चिरादिपथगामिनो भिन्नभिन्नभेदोपास्य सुसाधनाधिकारि-
भावापन्नोपासकद्वयाविति स्पष्टमवगम्यते, तेन पञ्चाग्निविद पर

ब्रह्मोपासकाख्ये त्वुक्तोभयविधाय। नचात्र पंचाग्निविदां सुकरीत्या प्रकृतिविमिश्रं प्रत्यगात्मान मुपासीनानां प्रतीकालंबनत्वावश्यंभावेन ब्रह्मप्राप्त्यपुनरावृत्त्यो रनुपपत्तिः, नाप्यप्रतीकालंबनत्वेन पंचाग्निविद्ब्रह्मविदा मनुगमो ऽनुपपन्नः, अर्चिरादिना गतानां ब्रह्मप्राप्त्यपुनरावृत्तिश्रवणा दमीषां चार्चिरादिगतिश्रवणा त्तत्क्रतुन्यायेन प्रकृतिविनिर्मुक्तब्रह्मात्मकात्मानुसन्धानलक्षणोपासनस्यैवा मीषां सिद्धेः, अत एव प्रतीकालंबनत्वायोगाच्च . तत्क्रतुन्यायश्च अथ खलु क्रतुमयः पुरुषो यथाक्रतु रस्मिन् लोके पुरुषो भवति तथेतः प्रेत्य भवतीति छान्दोग्यतृतीयप्रपाठक चतुर्दशखण्ड प्रथमखण्डिकागतश्रुत्या तं यथायथोपासते तथैव भवतीति श्रुत्याच यथोपासीन स्तथैव प्राप्नोतीत्येव रूपः प्रतिपद्यते , तत्श्चो पासनानुरूप मेव फल मुपासकानां सम्भवति नान्यादृशमिति सिद्ध्यति, यदि पुनः ये पचाग्निविदः प्रकृतिविमिश्रं ब्रह्मात्मकत्वाविशेषितम् प्रत्य गात्मान मेव प्राप्यतयो पासीना इतीष्यते, नो पपद्येते एव तर्हि तेषां श्रूयमाणा ब्रह्मप्राप्तिरपुनरावृत्तिश्च , अनुपासितस्य ब्रह्मण. प्राप्त्ययोगात् , उपासितस्य प्राप्तस्य क्षरणशीलाचिन्मिश्रप्रत्यगात्मलक्षण प्राप्यस्य कदाचित क्षरणा वश्यं भावेन पुनरावृत्ते रवर्जनीयत्वाच्च , अत. पंचाग्निविदः प्रकृति वियुक्तं प्रत्यगात्मान ब्रह्मात्मक मुपासीना इत्येव न्यायत स्सिध्यति, प्रत्यगात्मनो ब्रह्मात्मकत्वञ्च यस्यात्माशरीरमित्यादि श्रुतिशतसिद्धम् , पंचाग्निविद्यायां श्रूयमाण भूतसूक्ष्मसम्परिष्वक्तस्यैव सतः प्रत्यगात्मनः द्युलोकपर्जन्यपृथिवीपुरुषयोषारूपेषु पंचस्वग्निषु देव प्राणैर्हूयमानस्य क्रमेण सोमराजाख्यामृतमयदेहिभाव वर्षभावापन्न त्वेनानुसन्धानं ना चिन्मिश्रवेषेण तमुपास्य तथाविधस्यैव तस्य प्राप्यत्वं विधीयते, अपितु यावदचित्संसर्ग प्रत्यगात्मनः कर्मवशेन पुनःपुन रीदृशरीत्या सर्वकामसमये संसारएव परवशपरिभ्रमस्य

माणत्वलक्षण दोषदर्शनमुखेन जुगुप्सया सर्वदोषाकर हेया चित्संसर्गस्य परित्याज्यतामनुसन्धाय तादृशाचित्संसर्ग वियुक्तं स्वस्वरूपापन्न प्रत्यगात्मान मुपास्य तथाविधस्यैव तस्य प्राप्त्यर्थं विधीयते, तथाचानुसन्धानरूपाभिसन्धिभेदेन हानार्थस्योपादानार्थस्यच द्विविधस्य सम्भवा द- चिन्मिश्रस्य प्रत्यगात्मन स्ततद्गतस्सचारित्वानुसन्धान दोषदर्शनविधया पदत्यागग्रहणार्थं गुणदर्शनविधया प्रकृतिवियुक्तत्व विशिष्ट प्रत्यगात्मस्वरूप प्राप्त्यर्थं चेत्यवगम्यते । तदिदं छान्दोग्यपञ्चमप्रपाठक दशमखण्डान्ते पञ्चाग्निविद्याप्रकरणावसाने तस्माज्जुगुप्सेत तदेष श्लोक इत्यारभ्य अथहय एतान् पञ्चाग्नीन् वेद नसहतैरप्याचरन् पाप्मनालिप्यते शुद्धः पूत पुण्यलोको भवति यएव वेद यएव वेदेत्यन्तेन ग्रन्थेन सुव्यक्त मुपपादितं । अत्र जुगुप्सेतेति प्रकृतिसंसर्गं जुगुप्सया तद्वियुक्त प्रत्यगात्म तत्त्वोपासन विधाय शुद्धः पूतः पुण्यलोको भवतीति लोकविशेषावच्छिन्न प्रकृतिवियुक्तत्व विशिष्टात्मप्राप्तिलक्षणस्यो पासनफलस्याप्यभिधानात् । इत्थञ्च पञ्चाग्निविदां प्रकृतितन्मिश्रयोः प्राप्यतयोपासकत्वलक्षणप्रतीकालम्बनत्व विरहा दपुनरावृत्तिश्रवण म्मुख्यमेवोपपद्यते । हिरण्यगर्भलक्षणकार्य ब्रह्मोपासकस्यतु नामाद्युपासकस्येव प्रतीकालम्बनतायाः सत्त्वेनु न्यायेन पुनरावृत्तेश्च वर्जनीयतया नार्चिरादिना गतिर्युक्ता । पञ्चाग्निविदामपि ब्रह्मप्राप्तिश्रवणेपि पञ्चाग्निविद्भिः प्रकृतिवियुक्तत्वविशिष्टप्रत्यगात्मन परब्रह्मोपासकैः परब्रह्मणश्च प्रधानप्राप्यतयो पासनेन तत्क्रतुन्यायेनैव प्राप्यभेदसिध्या प्रधानप्राप्यभेदनिबन्धन मुपासक भेदमभिप्रेत्य गतिशास्त्रे गन्तॄणा द्वेधाविभज्य निर्देशोपि सुसङ्गतो भवति । नचाय द्विधानिर्देश उपासनाकारभेदमनापन्नाधिकारिद्वैविध्यपर स्सुवचः, तथासति विद्यानामनेकविधत्वेना नैकविधत्वस्यैव गन्तॄणां वक्तव्यतया द्विविधात्वनिरूपणासामञ्जस्यादिति । तस्मा द्बादरि जैमिनि पक्षानुभावपि दोषयुक्तावेवेति परब्रह्मोपासीनान् प्रकृतिवियुक्त प्राप

गात्मानं ब्रह्मात्मकतदोपासीनान् पञ्चाग्निविदश्च नयन्तीत्यातिवाहिकगण इत्येवाङ्गीकार्यमिति ॥ ९९ ॥

पञ्चाग्निविद्यायां विहितस्य भूतसूक्ष्मसपरिष्वक्तप्रत्यगात्मानुसन्धानस्य प्रकृतिमण्डलपरवशत्वभ्रमणप्रमाणत्वानुसन्धानस्य दोषदर्शनविधया वैतृष्ण्यजननार्थत्वादेव सूत्रकारेणापि शारीरकशास्त्रे प्रथमं साध्यायद्वयेन मुमुक्षूपास्य ब्रह्मस्वरूपं निरूप्य तदुपासनोपायतदुपायतत्प्रवृत्तिहेतु प्राप्यवस्तुव्यतिरिक्तवैतृष्ण्यप्राप्यतृष्णासिद्ध्यर्थं दोषगुणपरामर्शपरयोः तृतीयाध्याय प्रथमद्वितीयपादयोः तदन्तरप्रतिपत्त्यधिकरणप्रभृति मुग्धाधिकरणपर्यन्तदोषपरामर्शपरग्रन्थे प्रथमं पञ्चाग्निविद्योदितदर्शितजीवपरिभ्रमणविशेष एव विचारित ॥१००॥

तदिदमुक्तं भाष्यकारैरप्युक्तदोषपरामर्शपरग्रन्थसङ्गतिमनुभाषमाणैः उभयलिङ्गाधिकरणप्रथमसूत्रभाष्ये 'दोषदर्शनाद्वैराग्योदयाय जीवस्यावस्थाविशेषा निरूपिताः' इति ॥ १०१ ॥

पञ्चाग्निविद्योदिते तत्तत्सञ्चारि प्रकृतिमिश्रप्रत्यगात्मानुसन्धाने प्रकृत्यनुसन्धानं तस्य हेयतया त्याज्यत्वानुसन्धानरूपं, प्रत्यगात्मानुसन्धानञ्च तस्योपादेयतया प्राप्यत्वानुसन्धानरूपं, द्युलोकाद्यग्निपञ्चकाधिकरणकाहुतिपञ्चककर्मत्वलक्षणस्य तत्तत्सञ्चारित्वस्यानुसन्धानञ्च भयजननेन तत्परिहारार्थमितिच प्रस्फुटमेव भाषितगीताभाष्ये तैरेव ॥ १०२ ॥

यथोक्तं तत्र 'अक्षरं ब्रह्म परमं स्वभावोऽध्यात्ममुच्यते । भूतभावोद्भवकरो विसर्गः कर्मसंज्ञित' इति कैवल्यार्थिज्ञातव्यविषयाष्टमाध्याय तृतीयश्लोकभाष्ये 'परममक्षर - प्रकृतिविनिर्मुक्तात्मस्वरूपं, स्वभावोऽध्यात्ममुच्यते, स्वभाव-प्रकृतिः, अनात्मभूतमात्मनि सम्बध्यमानं भूतसूक्ष्मतद्वासनादिकं पञ्चाग्निविद्यायां ज्ञातव्यतयोदितम्, तदुभयं प्राप्यतया त्याज्यतयाच मुमुक्षुभिर्ज्ञातव्यमिति, 'भूतभावो प्र-

नुष्यादिभावः, तदुद्भवकरोयो विसर्गः - पंचम्यामाहुतावापः पुरुषव चसो भवन्तीति श्रुतिसिद्धो योषित्सम्बन्धजः, सकर्मसंज्ञितः - त-
श्चाखिलं सानुबन्ध मुद्वेजनीयतया परिहरणीयतयाच मुमुक्षुभिर्ज्ञातव्य'
मितिच ॥ १०३ ॥

अचित्संसर्गायत्त जरामरणादि सर्वावस्थामोक्षलक्षण कैवल्यार्थि तया गीतातद्भाष्ययोऽस्तत्र तत्र निर्दिश्यमानोऽधिकारी पंचाग्निविदेवेति-
त्युदाहृतश्लोक तद्भाष्याभ्यामेव सुव्यक्तम् ॥ १०४ ॥

र्थः. द्वितीयश्रुतेरपि प्रथमश्रुतिवटत्पदसमानार्थक पदभेदमात्रादि ताया यथोक्तरीत्यैवार्थ, श्रद्धा सत्य मुपासत इत्यत्रापि, सत्यम् ब्रह्म, श्रद्धा - श्रद्धयाऽधिगन्तव्यम्, उपासते - पूर्वोक्तलक्षणां श्रद्धा कृत्वा तयाऽधिगन्तव्यत्वेनो पासत इति पूर्वोक्त एवार्थः पर्यवस्यति । अत्रोभयत्रापि श्रद्धाशब्द श्श्रद्धयाऽधिगन्तव्य औपचारिको द्रष्टव्य । यद्वा- श्रद्धातप इत्युपासत इत्यत्र श्रद्धा तप इतीत्यन्त मुपासनक्रियाकर्मवाचि, तथाच श्रद्धेति श्रद्धासत परब्रह्म प्राप्त्याद्यध्यवसायपूर्वक तत्प्राप्तित्वरालक्षण ज्ञानविशेष, तप इति तपस्तत्र पर ब्रह्मच, उपासते प्रीत्या समाश्रयन्त इत्यर्थ, श्रद्धा सत्य मुपासत इत्यत्रच श्रद्धा सत्य चोपासतइत्यर्थ, तपःश्रद्धे ये ह्युपवसन्त्यरण्ये शान्ता विद्वांसो भैक्षचर्यां चरन्त । सूर्यद्वारेण ते विरजा प्रयान्ति यत्रामृत स्सपुरुषो ह्यव्ययात्मे ' ति मुण्डकोपनिषत्प्रथममुण्डकद्वितीयखण्डश्रुत्यैकार्थ्यात । योजनाद्वयेपि श्रद्धातप इत्युपासतइत्यत्र श्रद्धा सत्यमुपासत इत्यत्रच - पर ब्रह्म तदेकमाप्यताध्यवसाय पूर्वक तत्प्राप्तित्वरालक्षण-श्रद्धापूर्वकमुपासीनाएव विवक्षिताभवन्तीति ॥ १०५ ॥

उपबृंहितचैतच्छ्रुतिद्वय याज्ञवल्क्येन निजस्मृतितृतीयाध्याये- "यएवमेन जानन्ति येचारण्यकमाश्रिता । उपासते तप स्सत्य श्रद्धया परया युता ॥ क्रमात्ते सम्भवन्त्यर्चि रहश्शुक्ल रथोत्तर । अयन देवलोकच सवितार सवैद्युत ॥ तत्र तत्पुरुषो दिव्योऽमानवो ब्रह्मलौकिकान् । करोति पुनरावृत्ति स्तेषामिह नविद्यत' इत्येव रूपैर्वचनै ॥ १०६ ॥

अत्र तपस्सत्यमिति सामानाधिकरण्य प्रयोगेण छान्दोग्यगत-तपश्शब्द बृहदारण्यकगत सत्यशब्दयो रेकार्थकता, श्रद्धया परया

युता इत्यनेन दर्शितश्रुत्यो श्रद्धाग्रहणस्य ब्रह्मोपासने ब्रह्मणि-श्रद्धापूर्वकत्वप्रतिपादनपरताच स्पष्टीकृता ॥ १०७ ॥

परम योमहत्तप इति सहस्रनामपाठात् सत्य ज्ञानमनन्त ब्रह्मे त्यादिषु ब्रह्मणि सत्यशब्दश्रवणात स्ववाच्योपासकाना श्रूयमाणब्र ह्मप्राप्त्यानुगुण्याच्च दर्शितश्रुतिगत तपस्सत्यशब्दयो र्ब्रह्म-परत्वम् ॥ १०८ ॥

एव गीताशास्त्रे ऽ पुनरावृत्तिलक्षणा र्चिरादिपथगामितया नि र्दिष्टानां द्विविधाधिकारिणा अक्षराव्यक्तशब्दित प्रत्यगात्मोपासके-ऽय पचाग्निविद्वयो ऽन्येषा श्रद्धापूर्वक परमपुरुषोपासकत्वेन नि-र्देश तादृश शास्त्रस्य दर्शितश्रुतिद्वयोपबृह्मणत्वाच्च पचाग्निविदित रोपास्यविषयौ दर्शितश्रुतिगत तपस्सत्यशब्दौ परब्रह्मपरावप्यभि-लुमर्हत ॥ १०९ ॥

तत्रहि द्वादशाध्याये दर्शितद्विविधाधिकारिस्वरूप पराया प्रथ मादिसप्तश्लोक्या 'एव सततयुक्ता ये भक्ता स्त्वा पर्युपासते। येचा प्यक्षरमव्यक्त तेषाके योगवित्तमा' इति प्रथमश्लोके ऽ र्जुनप्रश्नपरे त्वा पर्युपासत इति भगवदुपासकत्वेन, 'मय्यावेश्यमनोयेमा नित्ययु क्ता उपासते। श्रद्धया परयो पेता स्ते मे युक्ततमामता' इति ताद्द शप्रश्नसमाधानपरे द्वितीयश्लोके श्रद्धापूर्वक भगवदुपासकत्वेनच-पचाग्निविदन्येषा निर्देश कृत ॥ ११० ॥

अस्मिन् शास्त्रे ऽ ष्टमाध्याये मार्गार्चिरादिपथगामितया निर्दिष्ट द्विविधाधिकार्यनुवाद परत्वात , श्रद्धया परयोपेता इत्यनेन श्र-द्धातपइत्युपासत इत्यादिप्रत्यभिज्ञापकत्वा च्चेप सप्तश्लोकी दर्शित श्रु त्युक्त द्विविधाधिकारि परैवेत्यतो दर्शितश्रुतिगत तपस्सत्यशब्दौ गीताशास्त्रे भगवतैव परब्रह्मपरौ व्याख्यातौ भवत ॥ १११ ॥

अत्र दर्शितद्विविधाधिकारिणो मध्ये पञ्चाग्निविदो मुपासन स्य ज्ञानयोगरूपत्वं ब्रह्मनिष्ठाना मुपासनस्य भक्तिरूपत्वंच श्रुतिस्मृतिविवक्षितम् ॥ ११२ ॥

अतएव, 'श्रद्धातपइत्युपासते, श्रद्धां सत्यमुपासते, उपासते तप स्सत्य श्रद्धया परया युता, एवं सततयुक्ता ये भक्ता स्त्वां पर्युपासते, मय्यावेश्य मनो ये मां नित्ययुक्ता उपासते। श्रद्धया परयोपेता इत्यादिश्रुतिस्मृतिभि र्ब्रह्मनिष्ठाना मुपासनस्य भक्तियोगरूपत्वं, 'तद्यइत्थं विदु, ते यएवमेतद्विदुः, यएव मेनं जानन्ति, येचाप्यक्षरमव्यक्तम्, येत्वक्षरमनिर्देश्य मव्यक्तम् पर्युपासते। सर्वत्रग मचिन्त्यंच कूटस्थ मचलं ध्रुवम् ॥ सन्नियम्येन्द्रियग्राम सर्वत्र समबुद्धय. ' इत्यादि श्रुतिस्मृतिभिः पञ्चाग्निविदा मुपासनस्य ज्ञानयोगरूपत्वं चावगम्यते ॥ ११३ ॥

अतएवच तत्तदधिकारिस्वरूपनिरूपणपरप्रकरणेषु पञ्चाग्निविदां ज्ञानयोग ब्रह्मनिष्ठाना भक्तियोगश्च तत्तत्राभिधीयते ॥ ११४ ॥

अत्र यद्यपि येचाप्यक्षरमव्यक्त मित्यत्र भक्ता स्त्वां पर्युपासत इत्यत्र पर्युपासतइति पद मनुवर्तते, येत्वक्षरमित्यादिव चनेच तत्पद स्वतन्त्र्य तिष्ठति, तथापि तत्रत्य पर्युपासतइ- तिपद मनुसन्धत इत्येतावन्मात्रार्थक, नतु भजन्तइत्यर्थक, तद्य इत्थं विदु, यएवं मेनं जानन्तीत्यादिश्रुतिस्मृत्यैकार्थ्यात्, अन्य था भक्ता स्त्वां पर्युपासत इत्यत्र भक्ता स्सन्तोभजन्त इति पौनरुक्त्येनानन्वयापत्तेश्च । किंच-स्वापेक्षयोत्कृष्टपूर्णविषयक शालिक्क- पापघ्नोपासनस्यैव भक्तिरूपत्वेन स्वात्मानुसन्धानरूपोपासनस्य भ क्तिरूपता न कथंचिदपि सभवति, तस्मा त्प्रोक्तस्थले प- र्युपासत इति पदम् भक्तियोगार्थक मित्यनुसन्धेयम् ॥ ११५ ॥

इदं पुनरत्रावधेयम् । यद्यप्युदाहृतश्रुतिस्मृतिषु ब्रह्मनिष्ठो पासनविषये ह्युपासतइति पदमेव दृश्यते, तच्च नावश्य भक्तिरूपस्यैवोपासनस्य वाचकम्, तथाविधोपासनवाचकत्वनैयत्या भावस्या लुपदमेवोऽस्तित्वात्, प्रमाणान्तरैकवक्यत्वेन तस्येह तथात्वमिति चे त्पञ्चाग्निविदुपासनविषयशब्दस्यापि तत्तुल्यवचम्, 'चतुर्विधा भजन्ते मा जना स्सुकृतिनो ऽर्जुन । आर्तो जिज्ञासुरर्थार्थी ज्ञानीच भरतर्षभ ॥' इति भक्तियोगस्य चतुर्विधाधिकारिसाधारणतया गीतत्वात् । तथापि श्रद्धादिपद सहकृत तादृशपदस्य श्रद्धापूर्वक ब्रह्मोपासक-वाचिन भक्तिरूपोपासन वाचकता नैयत्यात दर्शितश्रुतिस्मृतिषु-ब्रह्मनिष्ठाना भक्तिरूपस्यैव ब्रह्मोपासनस्य सिद्धिर्निष्प्रत्यूहा, श्रद्धा-पूर्वकस्य ब्रह्मोपासनस्यहि भक्तिरूपता नियता तत्सद्गुणानुसन्धा-नाद्यधीनया रुच्या यश्चिपदार्थ स्वप्राप्यपुरुषार्थत्वेन परिगृह्य तदेकप्रियतया तद्विश्लेषासहिष्णो रचिरेण तत्प्राप्तये तत्साधनत्वेन विश्वासिते तदुपासनादौ या त्वरा तस्यैव श्रद्धा शब्दार्थत्वेन प्रकृते ब्रह्मनिष्ठ स्वशेषित्व निरस्तनिखिलदोषत्व समस्तकल्याणगुणाक-रत्वाद्यनुसन्धान जनित तदेकप्रियत्वाध्यवसाय तन्मूल तत्प्राप्तिविलम्बा सहिष्णुत्वाधीन साधनत्व विश्वासपूर्वक तत्प्राप्तिसाधनानुष्ठानत्वरा-पूर्वक तदुपासनस्यैव श्रद्धापूर्वकब्रह्मोपासनरूपतया अत्र विवक्षि तत्वेन तद्ब्रह्मोपासनस्य शेषित्वाभिमत विषयक प्रीतिरूपोपासना त्मलक्षण भक्तित्व सुस्पष्टमेव । प्रकृतिवियुक्त प्रत्यगात्मोपासनस्य तु तन्नसम्भवति, प्रत्यगात्मन स्स्वात्मान प्रति शेषित्वेनाभिमतत्वाभा वात श्रद्धाया उक्तलक्षणत्वाप्तत्वराधीन साधनत्वविश्वासपूर्वक त-त्प्राप्ति साधना नुष्ठान त्वरा रूपत्व भाष्यकारैरेव तत्र तत्रोच्यते ।

यथोऽतम् गीतासु सप्तदशाध्याय द्वितीयश्लोकभाष्ये 'यत्र रुचि स्तत्र-श्रद्धा जायते, श्रद्धाहि स्वाभिमतं साधयत्येतदिति विश्वासपूर्विका साधने त्वरेति'। षष्ठाध्यायान्तिमश्लोकेऽपि 'श्रद्धावान् भजते योमा स मे युक्ततमोमत' इत्युत्तरार्धभाष्ये 'श्रद्धावान्-अत्यर्थ मत्प्रियत्वेन क्षणमात्र विश्लेषासहतया मत्प्राप्तिप्रवृत्तौ त्वरावान्, योमां भजत' इत्युक्त्यापि श्रद्धाया उक्तरूपता व्यक्ता। ईदृशविश्लेषासहिष्णुता लक्षण त्वरापूर्वक प्राप्यभूत शेष्युपासनस्य भक्तिरूपत्वादेवहि 'पुनर्विश्लेषभीरुत्व परमाभक्ति रुच्यत'इति भक्तिस्वरूप निर्वचनमपि सगच्छते। पचाग्निविदान्तु प्रत्यगात्मनएव पुरुषार्थतयाभिमतत्वेन तत्प्राप्त्युपायतया भगवद्भक्तियोगस्याभिमतत्वेऽपि ब्रह्मण्युक्तलक्षणश्रद्धापूर्वक ब्रह्मोपासकत्व नास्त्येव प्रकृतिवियुक्तप्रत्यगात्मन्येव तेषा तथाविध श्रद्धासम्भवात्। अतएवहि दर्शितश्रुतिस्मृतिषु श्रद्धापूर्वकब्रह्मोपासकत्वेन पंचाग्निविद्यावृत्ततया ब्रह्मनिष्ठाना निर्देशः श्रद्धात प इत्युपासते श्रद्धां सत्यमुपासतइत्यादिना क्रियते। भाष्यकारैरप्युक्त श्रुत्यादिषु श्रद्धापूर्वकब्रह्मोपासकत्व पचाग्निविद्यावृत्ततया भिमितम न्यानैः तादृशश्रुत्यर्थं मनुवदद्भि रनियमाधिकरण भाष्ये - यइत्थ विदुरिति पचाग्निविद्यानिष्ठान् येचेमइत्यादिना श्रद्धापूर्वक ब्रह्मोपासीनां श्चोद्दिश्या र्चिरादिका गति रुपदिश्यत इति तेनैव रूपेण पचाग्निविद्यावृत्ततया ब्रह्मनिष्ठानां निर्देशः कृत.। गीता द्वादशाध्यायावतारिकाभाष्येऽपि 'अनन्तरमात्मप्राप्तिसाधनभूता ह्यात्मोपासना द्भक्तिरूपस्य भगवदुपासनस्य स्वसाध्यनिष्पादने शैघ्र्या त्सुसुखोपादानत्वाच्च श्रैष्ठ्य' मित्यादिना भाष्यध्यायार्थ सग्रहेण प्रदर्शयद्भि यथोऽतम् पचाग्निविदुपासन ब्रह्मनिष्ठोपासनयो र्दर्शित-श्रुत्याद्यभिमत वैलक्षण्य स्पष्टतरमेवाभाषि। तस्मा दुक्तोपासन वैलक्षण्य दुरपह्नवमेवेति ॥ ११६ ॥

उक्तश्रुतौ तद इत्थ विदुरित्यत्र ब्रह्मात्मकतया प्रत्यगात्मनो वेदन विवक्षितम् - य आत्मनितिष्ठन्नात्मनोऽन्तरो यमात्मा न वेद यस्यात्माशरीर य आत्मानमन्तरो यमयतीत्यादि श्रुत्या प्रत्यगात्मनो ब्रह्मशरीरभूतत-या तदात्मकतयैव विद्यमानतया तिरोधानभूतप्रकृति वियुक्त शुद्ध प्र-त्यगात्मस्वरूप साक्षात्कारदशाया द्रव्यचाक्षुषे रूपोपलम्भावश्यम्भा वव दन्तर्यामिभूत परब्रह्मोपलम्भावश्यम्भावात् । तमेव विदित्वाऽति मृत्युमेति नान्य पन्था अयनायविद्यतइति श्रुत्या निश्शेषसंसार स-म्बन्धनिवृत्ति रूप मृत्युतरणस्य ब्रह्मप्राप्तेश्च ब्रह्मवेदनैक साध्यतया यत्नेन तदाकयकतया देशविशेषावच्छिन्न ब्रह्मप्राप्तिमन्तरेण निश्शे षाविद्यानिवृत्तिलक्षण प्रकृतिविमुक्तस्व विशिष्ट प्रत्यगात्मप्राप्तिरूप-पञ्चाग्निविद्यापुरुषार्थासिद्ध्यापत्त्या तदर्थ तादृशब्रह्मप्राप्ते रावश्यकत्वे तत्क्रतुन्यायेना नुपासितस्य प्राप्तयोगेनापि तदुपासना व्यपक त्वात्र ॥ ११७ ॥

तमिम पञ्चाग्निविद्याया ब्रह्मणोऽप्युपासनसद्भाव श्रुतिरेव न्या यानुगृहीता सम्यगवगमयति ॥ ११८ ॥

'श्रद्धा तपइत्युपासते' 'श्रद्धा सत्यमुपासते' इत्यादिवाहि श्रु-ति , सामान्य ब्रह्मोपासकत्वमात्रेण , तद इत्थ विदु , ते य एवमेत द्विदुरिति पूर्वनिर्दिष्ट पञ्चाग्निविद्भ्यो ब्रह्मनिष्ठाना सम्यग्व्यावृत्त्यसिद्धि मभिसन्धाय श्रद्धापूर्वकब्रह्मोपासकत्वेन तेभ्य स्तान् व्यावर्त्य प्रतिपा दयन्ती पञ्चाग्निविद्यायामपि ब्रह्मोपासन सद्भावमवगमय-त्येव ॥ १२० ॥

एष - स एनान् ब्रह्मगमयतीति पञ्चाग्निविदामपि ब्रह्मप्राप्ति-प्रतिपादयन्ती श्रुतिरपि तत्क्रतुन्यायानुगृहीता तमवगमयति, अनुपा सितस्य ब्रह्मण प्राप्तययोगात् ॥ १२० ॥

अपिच - एष देव पथो ब्रह्मपथ एतेन प्रतिपद्यमाना इमं मानवमावर्तं नावर्तंतेनावर्तन्ते , तेषु ब्रह्मलोकेषु परा परावतो वसंति , तेषां न पुनरावृत्ति ,इत्यादिका अर्चिरादिमार्गगामिना मपुनरावृत्ति श्रुतिरपि योवा एतदक्षरं गार्ग्यविदित्वाऽस्मिन् लोके जुहोति यजते तपस्तप्यते बहूनि वर्षसहस्रा ण्यन्तवदेवास्य तद्भवतीति, योवा एतदक्षरं गार्ग्यविदित्वा ऽस्माल्लोकात्प्रैति सकृपणो ऽथ य एतदक्षरं गार्गिविदित्वा ऽस्माल्लोकात्प्रैति स ब्राह्मणइति बृहदारण्यक पञ्चमाध्यायाष्टम ब्राह्मणगत श्रुत्यैकार्थ्यानुगृहीता समवगमयति । अर्चिरादिगामितया श्रुताना पञ्चाग्निविदां स्वविद्याया ब्रह्मोपासनाभावे ऽन्तवत्फलत्वेन पुनरावृत्ते रवर्जनीयत्वेना पुनरावृत्ति श्रवणविरोधापत्ते ॥ १२१ ॥

एव गीतास्वप्यष्टमाध्याये , ऐश्वर्यार्थि पञ्चाग्निवि द्ब्रह्मनिष्ठानां-तत्रापि प्रथमाना पुनरावृत्तिमत्वेन , इतरेषा मपुनरावृत्तिमत्त्वेनच प्रतिपादिताना पुनरावृत्त्यपुनरावृत्तियोग्य मार्गकथनावसरे, 'यत्र - काले त्वनावृत्ति मावृत्तिंचैव योगिन । प्रयातायान्तित काल वक्ष्यामि भरतर्षभ ॥ अग्निर्ज्योतिरहश्शुक्ल ष्षण्मासा उत्तरायणम् । तत्र प्रयाता गच्छन्ति ब्रह्म ब्रह्मविदो जना' इत्यत्र , ब्रह्मविच्छब्देन पञ्चाग्निविद्ब्रह्मनिष्ठाना मुभयेषां ग्रहण कुर्वता भगवता यथोक्तरीत्या पञ्चाग्निविद्याया ब्रह्मोपासन सद्भाव स्स्पष्टतरमभिहित ॥१२२॥

तदिद सर्वमभिप्रेत्यैव भाष्यकारै र्दर्शितगीताश्लोकद्वयावतारिकाभाष्ये , तद्य इत्थं विदुरिति श्रुतौ यथोक्तरीतया अचिद्वशस्य त्याज्यत्वेन चिद्वशस्य प्राप्य त्वेन चानुसन्धानपरत्व, तत्रापि तत्क्रतुन्यायानुग्रहीत ब्रह्मप्राप्तचपुनरावृत्ति श्रवणबलेना चिद्वियुक्तस्या त्मवस्तुनो ब्रह्मात्मकत्वेनानुसन्धान परत्वच, व्याख्यातम् ॥ १२३ ॥

समर्थितचार्यैव दिशा पञ्चाग्निविदा प्रकृतिवियुक्त ब्रह्मात्मकात्मानुसन्धायित्व मेतदधिकरण भाष्यदीपसारादिषु ॥ १२४ ॥

इत्थं पचाग्निविदामपि स एनान् ब्रह्म गमयतीति श्रूयमाणब्रह्मप्राप्तिहेतु ब्रह्मोपासनस्य प्रमाणन्यायसंचाराभ्यां निष्पत्त्यैव सिद्धेः, तत्क्रतुन्यायस्य प्रत्यक्षश्रुतिबलेन पचाग्निविद्याविषये बाधेन सङ्कोचमभ्युपगम्या न्यत्राप्रतिहतप्रसरत्वं वर्णनं इतरेषामयुक्तमेवेति भाष्यकाराशय । बाधकत्वेनाभिमताया श्रुतेरेव श्रुत्यन्तरैकार्थ्य मापन्नाया स्स्मृत्युपबृंहिताया न्यायानुगृहीतायाश्च यथोक्तरीत्या पचाग्निविदामपि ब्रह्मोपासकत्वबोधकत्वात् ॥ १२५ ॥

नच 'एवं पचाग्निविदामपि ब्रह्मप्राप्तिफलं ब्रह्मोपासननिष्ठत्वे ब्रह्मनिष्ठानां ममीषाच कोविशेष' इति वाच्यम् । ब्रह्मनिष्ठानां पुरुषार्थविधया प्राप्यवल्क्षणस्य परमप्राप्यत्वस्य परस्मिन् ब्रह्मणि पचाग्निविदा तथाविधप्राप्यत्वस्य प्रत्यगात्मनिच स्वीकारेण वैलक्षण्यसिद्धेः । अन्यथोभयथा विभज्य निर्देशासांगत्यापाताच्च ॥ १२६ ॥

किंच- पचाग्निविदुपासने ब्रह्मण ब्रह्मनिष्ठोपासने प्रत्यगात्मन श्च विषयत्वेपि तयो स्तत्राप्रधानत्वा यत्प्रधानं यदुपासनं तदेव तत्र कर्मतया निर्देष्टव्यम् प्राधान्यद्योतनाये त्याशयेनैव तद्यइत्थं विदु रित्यत्र पूर्वोक्तपरामर्शिना तच्छब्देन प्रत्यगात्मनो वेदनप्रधानकर्मतया ' श्रद्धातप इत्युपासते , श्रद्धा सत्य मुपासत ' इत्यत्र तपस्सत्यशब्दाभ्यां परब्रह्मण उपासनप्रधानकर्मतयाच श्रुत्या निर्देशः क्रियते ॥ १२७ ॥

स्मरतिच भगवान् पाणिनि ' कर्तुरीप्सिततमं कर्म ' ति कर्तुः क्रियया प्राप्तु मिष्टतमस्यैव कारकस्य मुख्यकर्मत्वम् ॥ १२८ ॥

इत्थंच पचाग्निविदामपि स्वोपासनेन ब्रह्मणः प्राप्तु मिष्टत्वेपि प्रत्यगात्मनएव प्राप्तुमिष्टतमत्व, ब्रह्मनिष्ठानाच प्रत्यगात्मनोपि 'मक भामन शरीरभावात्' ' ताम्नभिन्नगच्छन्ति प्रादयन्तिच' 'अविभागे न दृष्टत्वा' [illegible]

स्वोपासनेन प्राप्तुमिष्टत्वेपि प्राप्तुमिष्टतमत्वं परस्यैव ब्रह्मणइति दु-रपह्नवमेव प्राप्यवैलक्षण्यम् ॥ १२९ ॥

तद्यइत्थं विदु , ते यएव मेतद्विदु , इत्यत्र श्रूयमाणपंचाग्नि-विद्या प्रजापतिवाक्यादौश्रुत परविद्यांगभूत प्रत्यगात्मविद्यामात्ररूपा तु नकथंचिदपि निर्वोढुं शक्या। तथासति ब्रह्मनिष्ठानां पंचाग्नि वि द्भिन्नतया पचाग्निविदां गत्युपदेशेनैव तेषां तत्सिद्ध्या येचे-मेरण्ये श्रद्धातपइत्युपासते , येचेमेरण्ये श्रद्धां सत्य मुपासत इति ब्रह्मनिष्ठानां पृथग्गत्युपदेशवैयर्थ्यात् ॥ १३० ॥

पंचाग्निविद्यायाः परविद्यांगभूत प्रत्यगात्मविद्यामात्रत्वे तस्या स्सर्वब्रह्मविदां विदितत्वावश्यकतया पचाग्निविद्या प्रकरणे प्रवाह णाख्येन जैबलिना पांचालराजेन गौतमंप्र त्युपदिश्यमानाया अस्या स्तत• पूर्व केनापि ब्राह्मणेना विज्ञातत्व क्षत्रियपरपरयैव प्रवर्तमा न त्वञ्च तेनाभिधीयमान मनुपपन्नमेव भवेत् , कालत्रयेपि ब्राह्मणेष्वे व ब्रह्मविद्बाहुल्यश्रवणेन अग्निनिष्ठानां तेषा मंगसद्भावावश्यकतया पचाग्निविद्या विज्ञानवैधुर्यासंभवात् ॥ १३१ ॥

श्रूयतेहि बृहदारण्यकाष्टमाध्याय द्वितीयब्राह्मणे 'यथेयं विद्ये-त' पूर्व नकास्मिश्चन ब्राह्मण उवास तां त्वहं तुभ्यं व क्ष्यामी' ति ॥ १३२ ॥

छान्दोग्येपि पचमप्रपाठके तृतीयखण्डे 'यथेय न प्राक्त्वत्तः पु-राविद्या ब्राह्मणान् गच्छति तस्मादु सर्वेषु लोकेषु क्षत्रस्यैव प्रशा सन मभूदिति ॥ १३३ ॥

अप्रतीकालम्बनानित्यत्र अप्रतीकोपासकानित्यनुक्त्वा उपासक पदस्थाने आलम्बनपद प्रयोगा त्प्राप्यतया प्रतीकः मुख्योपासका स्स-र्वएव प्रतीकालम्बनशब्देन गृह्यन्ते । प्राप्यतया प्रतीकोपासकावदवे व प्रतीकालम्बनत्व कथनात् ॥ १३४ ॥

इत्थंच प्राप्यबुध्या प्रतीकं प्रापकबुध्या अन्यश्चोपासीना', प्राप्यबुद्ध्याप्रापकबुध्याच प्रतीकमेवोपासीना श्चे, त्युभय विधा अरि प्रतीकालं *बनशब्देनगृहीताभवन्ति* ॥ १२५ ॥

यदि पुनः प्रतीकोपासकपदमिदृस्या तदा स्वरसतो ऽसंकोचेन प्राप्यतया प्रापकतयाच प्रतीकमुपासीनानामेव बोधस्स्यात् , तथा सति इष्टयुपासकव्यतिरिक्तानां मर्वाचीनैश्वर्यार्थिनां मालिवाहिक नेयत्वनिषेधो नसम्भवतीति तादृशपदोपेक्षा ॥ १२६ ॥

उपासन वाचिपदस्य सति बाधके प्राप्यतया प्रापकतयाच स्वसमभिव्याहृत कर्मवाचिपदार्थ गोचरोपासन परत्वमेवा सकोचन्यायेन स्वरससिद्धं ॥ १२७ ॥

अतएवोक्तं प्रतीकाधिकरणभाष्ये प्रतीकोपासनंहिनाम अब्रह्मणि ब्रह्मदृष्ट्यानुसन्धानमिति ॥ १२८ ॥

ब्रह्मदृष्ट्यानुसन्धानं चात्र ब्रह्मण प्राप्यत्वेन प्रापकत्वेन चाभिसंहितस्य दृष्ट्यानुसन्धानरूपंस *प्राप्यप्रापकविधया* प्रतीकानुसन्धान रूपमेव पर्यवस्यति ॥१२९ ॥

अत्रत्य प्रतीकालंबनशब्दो दर्शितालम्बनपद स्वारस्य पर्यालोचनेनैव ब्रह्मदृष्ट्या स्वरूपेणच प्रतीकानुसन्धायिनां द्विविधाना मपि प्रतिपादनपरो व्याख्यात एत दधिकरणभाष्यादिषु ॥ १४० ॥

यथोक्तं भाष्ये - येतु ब्रह्मकार्यान्तर्भूत नामादिकं वस्तु देवदत्तादिषु सिह्मादिदृष्टिवत ब्रह्मदृष्ट्या केवलंवा तत्तद्वस्तूपासते नतान्नयतीति , अचिन्मिश्र केवल वाऽचिद्वस्तु ब्रह्मदृष्ट्या तद्वियोगेन च यउपासते नतान्नयतीतिच ॥ १४१ ॥

दीपेप्युक्तम् - प्रतीकालंबनास्तु अचिन्मिश्रं केवलमचिद्वस्तुच सिंह्मदृष्ट्या देवदत्तवत ब्रह्मदृष्ट्या स्वरूपेणवा तद्वस्तु य उपासते त इति ॥ १४२ ॥

सारूप्यमभिहितम् - अप्रतीकालम्बनान् हि नामादिप्राणशब्दनिर्दिष्टम-स्वगान्पर्यन्त सर्वचिदचिद्वस्तुजातं ब्रह्मदृष्ट्या स्वरूपेण वा य उपासते, प्रतीकालम्बना स्तद्व्यतिरिक्ता इति ॥१४३॥

अत एवंच ब्रह्मदृष्ट्योपासनं दृष्टान्तरीत्या प्राप्यप्रापकविषयो पासनरूपम् , स्वरूपेणोपासनंच प्राप्यविषयोपासनरूपं, मिति बोध्यम् ॥ १४४ ॥

तथाच प्रतीकालम्बनत्वेन हिरण्यगर्भलक्षणकार्योपासकस्यापि ग्रहणेन तस्या निरादिगतिनिषेधसिध्या बादरिपक्षः , अप्रतीकालंब-नत्वेन पञ्चाग्निविद् ब्रह्मनिष्ठोभयविधोपासकग्रहणकृत्वा तेषामर्चिरादि गति प्रतिपादनेन जैमिनिपक्ष श्च प्रत्याख्यातौ भवतः ॥ १४५ ॥

यद्यपि बादरिपक्ष व्युदासार्थं हिरण्यगर्भोपासक मात्रस्या र्चिरादिगति निषेधा- नवन्येषां प्रतीकालम्बनानां , तथापि अन्ये-षां प्रतीकालम्बनानामिव प्रतीकालम्बनताविशेषणा स्यापि नार्चिरादिग तिरिति दृष्टान्तमुखेन व्युदसनार्थं प्रतीकालम्बनत्वेन सर्वग्रहणमिति बोध्यम् ॥ १४६ ॥

परमप्राप्यभूता त्परस्माद्ब्रह्मणोऽर्वाचीन प्रकृतिवियुक्त प्रत्यगात्मतत्त्वावलम्बिना पञ्चाग्निविदा प्रतीकालम्बन शब्दा भिलपनीयाना कथ ममतीकालम्बनत्वमिति चे दिदमत्रावधेयम् । परमस्थान प्रकृतिवियुक्त प्रत्यगात्मस्वरूप भगवत्स्वरूपाणा त्रयाणामपि परमप्राप्यत्वेनै वनैव प्रवृत्तिनिमित्तेन परमपदशब्दवाच्यतया वेदार्थसंग्रहे भाष्य कारैस्समर्थितत्वा त्प्रकृतिवियुक्त प्रत्यगात्मस्वरूपस्य परमप्राप्यत्वमेव सम्भवति न प्रतीकत्व , यथोक्त तत्र, 'एतदुक्त भवति , क्वचित्परम स्थान परमपदशब्देन प्रतिपाद्यते , क्वचित्प्रकृतिवियुक्तात्मस्वरूप , क्वचिद्भगवत्स्वरूपञ्च तद्विष्णो परम पदमिति परमस्थान , सर्गे स्थित्यन्तकालेषु त्रिधैव सम्प्रवर्तत । गुणप्रवृत्त्या परम गुण तस्या गुण महदिति प्रकृतिविनिर्मुक्तात्मस्वरूप , समस्तहेयरहित विष्ण्वाख्य परम पदमित्यत्र भगवत्स्वरूप , त्रीण्यप्येतानि परमप्राप्यत्वेन परमपदशब्देन प्रतिपाद्यन्ते, कथ त्रयाणा परमप्राप्यत्वमितिचेत, भगवत्स्वरूप परमप्राप्यत्वादेव परमपदशब्दवाच्यम्, इतरयोरपि भगवत्प्राप्ति गर्भत्वादेव परमपदत्व , सकलकर्मविनिर्मुक्तात्मस्वरूपा वाप्तिर्हि भगवत्प्राप्तिगर्भा त इमेसत्या कामा अनृता पि धा नाऽइति भगवतो गुणगणस्य तिरोधायकत्वेना नृतशब्देन स्वकर्मण प्रतिपादना'दिति । अत्र भगवत्प्राप्ति निमित्तीकृत्य – त्रयाणा परम प्राप्यत्व प्रतिपादयता भाष्यकृता मिद तात्पर्यम् । यस्मिन् प्राप्ये प्राप्ते सर्वस्मात्पर तत्त्व नप्राप्तभवति, पश्चात्प्राप्तव्यतयैव चावशिष्यते, तदेवच प्रतीकशब्दवाच्य मर्वाचीन प्राप्यम् , यस्मिन् प्राप्ते सर्वस्मात्पर तत्त्व प्राप्तमेवभवति, पश्चात्प्राप्तव्यतया च नावशिष्यते, तत्परमप्राप्यमेव , अत्र भगवत्स्वरूपस्य स्वय परतत्त्व रूपत्वेन तत्प्राप्ते परतत्त्वप्राप्तिरूपत्वा त्तस्य स्वतएव परमप्राप्यत्व, स्थानविशेष प्रकृतिविमुक्तात्मस्वरूपयो र्भगवत्स्वरूपतिरोधायकनिश्शेषा विद्यानिवृत्त्या प्राप्तिसमकालमेव भगवत्प्राप्तिर्नैयत्येन परमप्राप्यत्वसभवति, एतदभिप्रायेणैवच त्रयाणा परमपदशब्दव्यपदेश , नामादिपदा

त्कृष्ट प्राप्योत्कृष्टत्वसम्बन्धेन प्राप्यविदिष्टप्राप्यत्वपर्यवसित प्रकृतिवि युक्तप्रत्यगात्मस्वरूप परमात्मलक्षण प्राप्यद्वयसाधारण । पृषोदरादिव त्तदवयवलोपमाश्रित्य व्युत्पादनीयस्य परमशब्दस्य पूर्वोक्तव्युत्प त्तिव द्देषाऽपि व्युत्पत्ति स्सम्भवति । एषापि व्युत्पत्ति र्भाष्यका राभिमतैव । अतएव गीताष्टमाध्यायविंशैक विंशश्लोकभाष्ये भाषितम् , तन्मम, परम धाम - परं नियमनस्थानम् , अचेतनप्रकृतिरेक नियमनस्थानं, तत्संसृष्टरूपा जीवप्रकृति द्वितीयं नियमनस्थानम् , अचित्संसर्गवियुक्त स्वरूपेणावस्थित मुक्तस्वरूप परमं नियमनस्थानमित्यर्थइति । अत्र प्रकृतिविनिर्मुक्त प्रत्यगात्मविषयस्य परम धामे त्यस्य नियमनस्थानपर्वत्रये तृतीयपर्वस्थानरूपता प्रकृतिवियुक्त प्रत्यगात्मन उपपाद्य तत्परत्वोपपादना त्परमशब्दस्य परान्महादिति व्युत्पत्ति रेवाभिप्रेता । अन्यथा नियमनस्थानपर्वत्रय प्रदर्शना नावश्यकत्वात् । एव त्रयोदशाध्याय द्वाविंशश्लोकस्थ परमात्मशब्दव्याख्यान परभाष्यग्रन्थेन पञ्चदशाध्याय सप्तदशश्लोकस्थ परमात्मशब्दभाष्य ग्रन्थेनच परमशब्दस्येदृश व्युत्पत्तिरेवाभिमता ऽवगम्यते । तत्राप्यर्वाचीनपरत्वद्वयप्रदर्शनात् । एवम् परमेव परममिति स्वार्थिकमस्य यान्तत्व माश्रित्य परमशब्दस्योत्कृष्टमात्र विषयतायां अपि सुवच त्वा दपुनरावृत्तिहेतुत्व निबन्धनो त्कर्षशालि प्राप्यत्वेन दर्शितोभय-विषय परमप्राप्यशब्दो भवितु मर्हति । परमशब्दस्य दर्शित रीत्या केवलोत्कृष्टमात्रविषयतापि दर्शितगीताभाष्ये दर्शितधामशब्दस्य प्रकाशपरत्वकल्पे ऽभिप्रेता । यथोक्तम् तत्र 'अथवा प्रकाश वाची धामशब्द प्रकाशश्चेह ज्ञानमभिप्रेतम् , प्रकृतिसंसृष्टा त्परिच्छिन्नज्ञानरूपा दात्मनो ऽपरिच्छिन्नज्ञानरूपतया मुक्तस्वरूप परमम् धामे' ति । अत्र परापरप्रकाशपर्वद्वयस्यैवा भिधाना त्परमशब्दस्योत्कृष्टमात्रविषयतैवाभिप्रेता । पूर्वकल्पाभिप्रेतव्युत्पत्ते रिहाप्यभिप्रेतात्वे अपर प्रकाश पर प्रकाश -परात्पर प्रकाशश्चेति - प्रकाशपर्वत्रय

अभिधातव्यम्, अन्नभावितमेवच परात्परमकाशस्वरूपस्य प्रत्यगात्मनि, प्रकृतितत्त्वस्य प्रकाशरूपत्वाभावेन परप्रकाशपर्यवसायकत्वात । इत्थं परमप्राप्यत्वस्य विवक्षाभेदेन नानाविधस्य प्रकृतिवियुक्त प्रत्यगात्म परमात्मोभय साधारणस्य सम्भवत परम प्राप्या दर्वाचीनत्व लक्षणम् प्रतीकत्वम् प्रकृतिवियुक्त प्रत्यगात्मन्याव्ृत्तमेव भवति । अतो न पचाग्निविद् प्रतीकालम्बनताप्राप्तिः । यद्वा – परमशब्दघटक परशब्दस्योत्कृष्टमात्र विषयत्वस्वीकारे परमप्राप्यशब्देन लभ्यमान स्योत्कृष्टत्वसम्बन्धाव च्छिन्ना धेयतासम्बन्धेन प्राप्यविशिष्टान्यप्राप्यत्वपर्यवसन्न परमप्राप्यत्व परब्रह्मासाधारण मेवेह विवक्ष्यतां, उक्तलक्षण परमप्राप्यार्वाचीन प्राप्यत्वमेवच प्रतीकत्वमिह विवक्षित भवतु । तथापि नैते पचाग्निविद् प्रतीकालम्बनकोटौ निविशन्ते । तथाहि। प्रतीकालम्बनत्व नताव त्स्वप्राप्तिप्रयोजक स्वनिष्ठ विलक्षणविषयतानिरूपकत्वसम्बन्धेन प्रतीक विशिष्टोपासनाश्रयत्व । तथासति सर्वासु ब्रह्मविद्यासु प्रत्यगात्मनोपि ब्रह्मशरीरतयोपास्यतया मुक्तिदशाया तथैव प्राप्यतायाश्च – तृतीयाध्याय तृतीयपादे रविम्शाधिकरण तद्भाष्य चतुर्थाध्याय प्रथम पाद द्वितीयाधिकरण तद्भाष्य सिद्धत्वात । सर्वह पश्य पश्यति स र्वमाप्नोति सर्वश इत्यादिश्रुत्या सर्वसाक्षात्कार सर्वप्राप्त्योर्मुक्तैश्वर्यतया श्रूयमाणत्वा तत्क्रतुन्यायेन प्राप्यस्योपास्यतावा आवश्यकत्वाच्च सर्वेषा ब्रह्मविदा पक्षद्वयेपि प्रतीकालम्बन वापत्ते । उक्त हि – प्रथमाध्याय तृतीयपाद पचमाधिकरण सप्तमसूत्रभाष्ये ' ब्रह्मप्रेप्सोर्हि जीवात्मनस्स्वरूपञ्च ज्ञातव्यमेव, स्वयमपि कल्याणगुणणवस्थ ब्रह्मनवधिकातिश यासङ्ख्येय कल्याणगुणगण परब्रह्मानुभविष्यतीति ब्रह्मोपासन पदान्तर्गत त्वात्सर्वरूप याथात्म्यविज्ञानस्ये ति । चतुर्थाध्याय चतुर्थपादषष्ठाधिकरण तृतीयसूत्रभाष्ये प्युक्तम् , ' निधूतनिखिलविकार निखिलहेयप्रत्यनीक स्वरागत्वात विदितसा [illegible]

मनुभवति मुक्त,' तद्विभूत्यन्तर्गतत्वेन विकारवर्तिनालोकानामपि मुक्तभोग्यत्व ' मिति । अपितु-ब्रह्मप्राप्त्यभाव विशिष्ट स्वप्राप्तिप्रयोजक स्वनिष्ठ विलक्षणविषयतानिरूपकत्वसम्बन्धेन प्रतीकविशिष्टोपासनाभयत्वमेवेह विवक्षित प्रतीकालम्बनत्वे । तदेवप्राप्तिप्रयोजक तन्निष्ठविलक्षणविषयता शाल्युपासनाप्रयत्वस्यैव तदालम्बनत्वरूपत्वात् । स्वप्राप्तौ ब्रह्मप्राप्त्यभाव वैशिष्ट्यञ्च समानकालिकत्व सामानाधिकरण्यो भय सम्बन्धेन, ब्रह्मविदा मुक्तिदशाया ब्रह्मप्राप्तौ विद्यमानायामेव तदन्त पातितया प्रतीकपदार्थप्राप्ते विद्यमानतया न प्रतीकालम्बनत्व तेषामिति वक्तव्यं । इत्थञ्च परमात्म प्रकृतिविमुक्त प्रत्यगात्मो भय साधारण परमप्राप्यत्वपक्ष परमात्मासाधारण परमप्राप्यत्वपक्षयो द्वयोरपि पञ्चाग्निविदामपि नप्रतीकालम्बनत्वप्रसग', ब्रह्मप्राप्तिप्रभोग एव प्रकृतिवियुक्तप्रत्यगात्मप्राप्ते स्तदीयविद्याफलत्वात् , तदर्थमेव तदीयविद्याया स्तत्क्रतुन्यायेन ब्रह्मात्मकत्वेन प्रकृतिवियुक्तप्रत्यगात्मोपासन रूपतया शिक्षणाञ्च । प्रतीकालम्बनशब्दघटक प्रतीकशब्दस्य प्रकृतितन्मिश्रमात्र परतया व्याख्यानपरो दाहृत भाष्यादिग्रन्थ स्तदेतत्पक्षद्वयेपि सगत । द्वितीयपक्षे प्रकृतिवियुक्तप्रत्यगात्मनोपि प्रतीकपदार्थान्तर्भावेपि तत्प्राप्तिदशाया ब्रह्मप्राप्तिनैयत्येन ब्रह्मप्राप्त्यभावविशिष्ट तत्प्राप्तिप्रयोजक तदुपासनाप्रसिद्ध्या ऽन्यप्रतीकशब्दस्य तत्परत्वासम्भवेन तथा व्याख्यानोपपत्ते । तथाच प्रकृतितत्त्व तन्मिश्रवा तदेकप्राप्यतयो पासीनाना भवान्तरपुरुषार्थ तारतम्यसद्भावेपि तदीयपुरुषार्थस्य प्रकृतितत्त्वनिबन्धन पुरुषार्थकोटावेव निविष्टतया तादृशाधिकारिविषय प्रतीकालम्बनशब्द प्रकृतितत्त्वनिबन्धन पुरुषार्थभूतैश्वर्यार्थिविषयएव विश्राम्यति । तद्व्यतिरिक्तविषयो ऽप्रतीकालम्बनशब्दश्च तादृशपुरुषार्थविलक्षण प्रत्यगात्मतत्त्वनिबन्धन पुरुषार्थभूत कैवल्यनिष्ठ पञ्चाग्निविदधिकारिविषय, ततो ऽपि विलक्षणपरमात्मतत्त्वनिबन्धन पुरुषार्थभूत भगवत्प्राप्तिनिष्ठ परब्रह्मोपासकाधिकारिविषयश्च विश्राम्यति । पञ्चाग्निविदा परब्रह्मोपासकाच्च प्रा

प्यनित्यत्वेना पुनरावृत्त्यदर्शनेनैकोक्त्या ग्रहण मिह कृतम् । अतो न कथंचिदपि पञ्चाग्निविदां प्रतीकालम्बनतामसङ्ग इति ॥ १४७ ॥

सू ॥ १० ॥ विशेषञ्च दर्शयति ॥ ४ ३ १९ ॥

नामादिप्रतीकोपासकान् दृष्टान्तीकृत्य प्रतीकालम्बनताविशेषेण हिरण्यगर्भलक्षण कार्यब्रह्मोपासकानाम र्च्यर्चिरादिगति मदर्शी-नापुनरावृत्ति ब्रह्मप्राप्तिलक्षणफलाभाव स्समर्थित प्राक् ॥ १४८ ॥

दृष्टान्ततया ऽभिमतानां नामादिप्रतीकोपासकाना तदभावो ऽसिद्ध इत्याशङ्कापरिहाराय तेषा तदभाव श्रुत्या दर्शयितुं प्रवृत्त दशमसूत्रम् ॥ १४९ ॥

अस्यार्थ विशेषञ्च – नामादिप्रतीकोपासकाना मर्चिरादिगत्यपुनरावृत्ति ब्रह्मप्राप्ती विना तादृशगत्यनपेक्षपरिमितफलप्राप्तिलक्षण विशेषञ्च, दर्शयति प्रतिपादयति, श्रुतिरेवेति ॥ १५० ॥

अत्र विवक्षिता श्रुतिश्च छान्दोग्ये सप्तमप्रपाठके प्रथमखण्डे 'सयोनामब्रह्मेत्युपास्ते यावन्नाम्नोगत तत्रास्य यथाकाम चारोभवती' त्यादि पञ्चमखण्डिकाप्रभृति , ' प्राणोह्येवैतानिसर्वाणि भवती ' त्यादि पञ्चदशखण्ड चतुर्थखण्डिकान्ता, एव जातीयकास्थलान्तरस्थिताच ॥ १५१ ॥

अत्र नामादिगोचरमात्रे यथाकामसञ्चारादिलक्षण परिमितफल प्राप्तिरेव नामादिप्राणपर्यन्तप्रतीकोपासकाना श्रूयते , नत्वपरिमित ब्रह्मप्राप्ति ॥ १५२ ॥

यावच्छब्दादिना फलस्य परिमितत्वञ्च स्पष्टीक्रियते ॥ १५३ ॥

यद्यपि प्राणलक्षणप्रतीकोपासनस्य परिच्छिन्नफलश्रवण न स्प ष्टतयोपलभ्यते , तथापि – ' प्राणोह्येवैतानिसर्वाणि भवती ' त्यादिषु

एतच्छब्दनिर्दिष्ट प्राकृतसकलप्राणिलक्षणा विनिश्रवित्तरवरूपपरि· मित फलप्राप्ति रवगम्यतएव ॥ १५४ ॥

'एषतुवा अतिवदति यस्सत्येनातिवदती ' त्यादि षोडशखण्ड श्रुत्या प्राणोपासकादपि सत्योपासकस्या तिवादित्व प्रतिपादयन्त्या– पि प्राणोपासकस्य परिमितफल भाक्त्व मेव गम्यते ॥ १५५ ॥

यद्यपि सत्यशब्दवाच्य भूमशब्दितपरब्रह्मोपासकस्यापि पच विंशखण्डान्ते ऽनवधिकातिशयानन्द ब्रह्मानुभवसर्वलोककामचारादि- लक्षणापरिमित फलप्राप्तिमात्र श्रूयते, नार्चिरादिगति , तथापि सकल ब्रह्मविद्यानिष्ठाना तृतीयाध्याय तृतीयपादस्थे त्रयोदशे ऽ नियमाधि करणे 'य एव मतद्विदुर्येचामी अरण्येश्रद्धा सत्यमुपासते ते ऽर्चिषम- भिसभवन्ती ' तिवाजसनेयकश्रुत्या, तद्यइत्थ विदुर्येचमेरण्ये श्रद्धातपइ त्युपासतेतेर्चिषमभिसभवन्तीति छान्दोग्यश्रुत्याचा र्चिरादिगत्या ब्रह्मप्रा प्तिसमर्थनात , चतुर्थाध्याये तृतीयपादस्थे प्रथमेऽर्चिराद्यधिकरणे सर्वेषामपि ब्रह्मोपासकाना समानप्रकरणन्यायेना र्चिरादिलक्षणैक- मार्गगामिता स्थापनाच्चे हापि तन्न्यायेन गतिस्सिध्यतीति नविरोध इतिचेध्यम् ॥ १५६ ॥

अय भाव – अर्चिरादिगते र्ब्रह्मप्राप्तिफलनियततया श्रुतिभि प्रति पन्नतया तादृशगत्यनपेक्ष ब्रह्मप्राप्तितरपरिमितफलाना प्रतीकालम्बना ना नतादृशगतिस्सभवति । इयचा व्यवधानेन ब्रह्मप्राप्तिरूप फ लमधिगतु येऽधिकारिण प्रस्थिता , तानेवार्चिरादिरातिवाहिकगणोन यति, नहिरण्यगर्भोपासक, तस्यापि प्राणरूपप्रतीकोपासक स्समशील तया प्रतीकालम्बनताया अपर्जनीयत्वादिति ॥ १५७ ॥

बादरिपक्षे चतुर्थपञ्चम सूत्रोदाहृत श्रुतिस्मृत्यो जैमिनिप- क्षोक्तयैव दिशा निर्वाहो बादरायणस्या प्यभिमतो भाष्य १५८॥

इदमत्र नयमादिद्विसूत्रचा निष्पन्न बादरायणतात्पर्यं सर्वस्व। हिरण्यगर्भलक्षण कार्यब्रह्मोपाधीना स्तादृश ब्रह्मनयत्यातिवाहिकगण इति बादरिपक्षो न युक्त', ब्रह्मविद्याप्रकरणेष्वेव श्रूयमाणाया - अर्चिरादिगते स्साक्षात्परब्रह्मप्राप्ति हेतुतयैव तत्र श्रूयमाणत्वात्, क्रि ष्टकल्पनादिभि स्तादृश श्रायन्यथानयने प्रबलतरयोजाभवात् ताद शश्रुते, स्परब्रह्मविषयत्वे परविद्याप्रकरण विरोधात् सर्वगतस्यापि ब्रह्मण गतिशास्त्रबल सिद्धस्य देशविशेषएव निश्शेषाविद्यानिवृत्ति सम्भवस्य दुरपह्नवतया त विना तत्प्राप्तेरयोगेन मार्गविशेषेण - देशविशेषगतिपूर्वकप्राप्ते रयुक्तत्वाभावाच्च । यथाहि प्रकृतिमण्ड लएव क्वचित्पुण्यदेशे सत्त्वगुणोन्मेष, क्वचित्पापदेशे रजस्तमोगु णोन्मेष स्वर्गादिषु क्वचित्सुखैकतानता नरकादिषु क्वचिद् खैकतान ताच लोकवेदसिद्धा नापलपितु शक्या, तथैव सर्वगतेपि ब्रह्मणि - क्वचित्प्रदेशविशेषे जनाना सदविचारहेतु गुणत्रयमय प्रकृतितत्वस सर्ग तन्मूलाविद्यादि सकलदोषसपत्ति - क्वचित्प्रदेशविशेषे शुद्ध सत्त्वतत्त्वससर्ग तन्मूलनिश्शेषाविद्यानिवृत्ति निरतिशयज्ञानविकासा- दि सम्पत्तिश्च नापलपितु शक्यैवेति देशविशेषएव निश्शेषाविद्यानि वृत्ति वर्णन नासम्भवदुक्तिम्। परब्रह्मासाधारण नित्यलोकाश्चि- च श्रुतिस्मृत्यादिष्वुद्घुष्यमाणा न तर्कमात्रेणापलपितु शक्या, श्रौते- ऽर्थे यथाश्रुतिप्रतिपत्तेरेव न्याय्यत्वात् अन्यथा शास्त्रैकप्रमाणस्य ब्रह्मणो पि तर्कबलेनापलाप प्रसगाच्च, किम्बहुना - बादरिपक्षोपरि जैमि- न्युपक्षिप्ता स्सर्वएव दोषा स्सर्वएव स्वपक्षसमाधयश्च सम्भवत्येव। तस्मा त्परमव्योम विष्णुपदादिशब्दवाच्य स्थानविशेष, अर्चिरादि ना तत्रगतस्यैवच निश्शेषाविद्यानिवृत्ति, ब्रह्मप्राप्ति, अपुनरावृत्ति श्चेति सर्वं प्रामाणिकमेव, अतो बादरिपक्षो ऽयुक्ततर। एव परब्रह्मोपासकानेवा चिरायातिवाहिकगणो नयतीति जैमिनि

पक्षोऽप्ययुक्त , प्रत्यगात्मोपासकाना पञ्चाग्निविदाम च्यर्चिरादि गति श्रुते, प्रत्यगात्मोपासकानां तत्क्रतुन्यायेन प्रत्यगात्मप्राप्तेरेव युक्त त्वेपि ब्रह्मप्राप्तिश्रवणान्यथा नुपपत्त्या तेनैव न्यायेन तेषां पुरुषा र्थभूत प्रत्यगात्मप्राप्ते ब्रह्मप्राप्तिगर्भता, तदीयप्रत्यगात्मोपासनस्य ब्रह्मोपा सनगर्भताच कल्प्यते, यथा ब्रह्मोपासकाना ब्रह्मप्राप्ति स्वच्छरीरतया प्रत्यगात्मप्राप्तिगर्भा, तदीयब्रह्मोपासनच प्रत्यगात्मोपासनगर्भं । तृतीया ध्याय तृतीयपादस्थे शरीरे भावाधिकरणे द्वितीयसूत्रे प्रत्यगात्मनोपि मु- क्तिदशाया प्राप्यता उपासनदशाया प्राप्याकारविशिष्टस्य तस्या नुसन्धेयत्वाच सर्वब्रह्मोपासक साधारणी निरूपिता, चतुर्थाध्याय प्रथमपादस्थे द्वितीये आत्मत्वोपासनाधिकरणेपि स्वात्मानम स्वात्म॰ तयैव ब्रह्मण उपास्यता निर्णीता, चतुर्थाध्याय चतुर्थपादस्थे द्विती॰ ये ऽ विभागेन दृष्टत्वाधिकरणे मुक्तिदशाया परस्ता द्ब्रह्मण स्वात्म नो ऽ विभागेन प्राप्यताच समर्थयिष्यते । अतो यथा ब्रह्मोपास काना प्रत्यगात्मन प्राप्ति रुपासन चास्ति , तथा प्रत्यगात्मोपा सकानामपि ब्रह्मप्राप्त्युपासने प्रत्यगात्मप्राप्त्युपासनान्तर्भूते स्त । नन्वे व सति सर्वेषा ब्रह्मोपासकाना मात्मप्राप्ति ब्रह्मप्राप्तयो रविशिष्ट- त्वे परब्रह्मोपासकानेव नयतीति वदता जैमिनिना किमपराद्धम् , तत्पक्षादस्मिन् पक्षे कोपि हि विशेषो नोपलभ्यते , पञ्चाग्निविदो ऽपिहि यथोक्तरीत्या ब्रह्मोपासके ष्वेवान्तर्भूता भवन्तीति वाच्यम् । उभयेषा सामान्यतो ब्रह्मप्राप्तिफल ब्रह्मोपासननिष्ठत्वतौल्येपि प्रत्य- गात्मपरमात्मलक्षण प्राधान्याप्राधान्यव्यवस्थित प्राप्यतारतम्यस्य दुरपह्नव त्वात् । ब्रह्मोपासकस्य हि ब्रह्मैव प्रधान प्राप्यम् , प्रत्यगात्मस्वरूपत्वप्र धानप्राप्यमेव । पञ्चाग्निविदस्तु प्रत्यगात्मस्वरूपमेव प्रधानप्राप्यम् , ब्रह्म- त्वप्रधानप्राप्यमेव । अत प्राप्यभेदो दुर्वार । एतदुक्त भवति । भोग्यभो- गोपकरण भोगस्थानादिविधया नानाविध प्राप्यमस्ति । तत्र भोग्यविधया प्राप्यत्व प्रधानप्राप्यत्व । तदितरविधया प्राप्यत्वमप्रधानप्राप्यत्व । परस्य

ब्रह्मणि भोगस्थानविधया प्राप्यत्वन्तु भयाधिकारिसाधारणं । प्रकृतिमण्डलोर्ध्वदेशावच्छिन्ने समन्ततः प्रदीप्तज्योतीरूपे परस्मिन्नेव ब्रह्मणि स्वस्वभोगप्रतिनियतावान्तरस्थानभेदे उभयेषां स्वस्वभोगानुभवात् ।

पंचाग्निविदामपि प्रकृतिविमुक्तस्य प्रत्यगात्मलक्षणप्राप्यस्य प्रकृतिमण्डले प्राप्तुमशक्यस्य प्रकृतेः परस्तादेव प्राप्तव्यतया तत्रच ज्योतीरूपस्य परस्य ब्रह्मणः समन्ततः प्रदीप्ततया तदेव भोगस्थानम् । तत्र ब्रह्मनिष्ठानां भोग्यविधया प्राप्यमपि परमेव ब्रह्म, पंचाग्निविदां तु प्रकृतिविमुक्तप्रत्यगात्मतत्त्वमेव, तथा प्रकृतिमण्डलोर्ध्वदेशावच्छिन्नस्य परस्य ब्रह्मणो भोगस्थानविधया प्राप्तिरेव चोभयविधाधिकारिसाधारणी स एनान् ब्रह्म गमयतीत्यादिषु शास्त्रे प्रधानतया प्रतिपाद्यते । भोग्यविधया स्वाभिमतप्राप्यप्राप्तिस्तु स्वस्वोपासनस्वभावैर्निर्धार्या । नामानदपानादिना । भोग्यविधया प्राप्तिर्नाम स्वादुतमतयानुभूयमान तत्तद्वस्तुसन्निकर्षविशेषलक्षण प्रधानतमप्राप्तिरेव । तादृशी च प्राप्तिः उपासनदशायां यस्यैव प्रधानप्राप्यतयोपासनं तस्यैव नान्यस्य, तत्क्रतुन्यायात् । लोकेपि स्वभावतो मधुरेष्वपि क्षीरगुडादिवस्तुषु कस्मैचित्किंचिदेव रोचते, स्वस्ववासनानुगुणरुचिभेदवशात् तत्तत्पुरुषः स्वस्वरुचिपरिगृहीतमेव वस्तु स्वादुतममनुभवति, नापरं मधुरतममपि वस्त्वनुभवितुं प्रयतते । तस्मात्प्रकृतिप्रत्यगात्मपरमात्मनामनुभूतौ तारतम्येपि प्राप्तिः स्वस्वरुचिभेदवशात् द्विविधानां तत्तत्परिग्रहोऽवतिष्ठते । तथा चैवंविधानामीदृश प्रधानतमप्राप्यत्वं चिद्वस्तुविशेषपर्यन्तमिति विलक्षणचिद्वस्तुविशेषप्राप्तिलक्षणमैश्वर्यमेव तेषां पुरुषार्थः, प्रकृतिवियुक्तप्रत्यगात्मोपासकानां पंचाग्निविदां प्रकृतिविमुक्तप्रत्यगात्मलक्षणमेवेदं विशिष्टप्रत्यगात्मस्वरूपमेव तादृशप्राप्यमिति कैवल्यनिष्ठ प्रत्यगात्मस्वरूपप्राप्तिरेव तेषां पुरुषार्थः, ब्रह्मनिष्ठानां भगवानेव तादृशप्राप्यमिति भगवत्प्राप्तिरेव तेषां पुरुषार्थः, तदुपासकानां गुणतारतम्यापन्न तत्त-

विशेषविषयक प्राथमिकरुचिवैचित्री निबन्धनेयं पुरुषार्थवैचित्रीक्लृप्तिः । अल्पास्थिरत्वा ऽऽस्थिरत्वा नन्तस्थिरत्वादिकं तत्तत्वस्वभावनिबन्धनं । प्रकृतितत्वस्य क्षरणशीलतया गुणत्रयमयत्वाच्च तत्प्राप्तिलक्षणस्यैश्वर्यपुरुषार्थस्यानित्यत्व मल्पत्वम् प्राप्यस्यानित्यतया तदर्थिनां पुनरावृत्तिश्च सम्भवति । प्रकृतिवियुक्तप्रत्यगात्मस्वरूपस्य नित्यतया तत्प्राप्तिलक्षणस्य कैवल्यपुरुषार्थस्य नित्यत्वम् प्रत्यगात्मनो ज्ञानानन्दमयतया प्रकृतितत्वा त्सुदूरव्यावृत्तत्वेपि परिच्छिन्नस्वरूपगुणतया भगवत त्सुदूरापकृष्टतया तत्प्राप्तिलक्षण परमानन्दा दल्पत्वं च सम्भवति । भगवच्छब्दितस्य परब्रह्मतत्वस्य त्रिविधपरिच्छेदरहितस्वरूपतया ऽ त्यद्भुतदिव्यरूपतया ऽ नवधिकातिशया सं ख्येयकल्याणगुणगणौघ महार्णवतया ऽ परिच्छिन्नोभय विभूत्यैश्वर्यतया च तत्प्राप्तिलक्षणस्य परमपुरुषार्थस्य स्थिरत्व मनन्तत्वंच सम्भवति । कैवल्यपुरुषार्थनिष्ठानां पञ्चाग्निविदां भगवत्प्राप्तिलक्षणपरमपुरुषार्थनिष्ठानां परब्रह्मनिष्ठानां चोभयेषां प्राप्यवस्तुस्थानादिनियतत्वानिबन्धन मपुनरावृत्तिरेव त्वेकरूपमेव । अतएव चोभयेषा मपुनरावृत्तिहेतु रर्चिरादिलक्षणा गतिरेका श्रूयते । इत्थं तत्त्वत्रयस्वभाववैचित्रीवशेनैव तत्प्राप्तिलक्षण पुरुषार्थवैचित्रीसम्भवा त्पंचाग्निविदां ब्रह्मनिष्ठानाञ्च प्राप्यपुरुषार्थभेदो ऽवश्यमेवाभ्युपेयः । अन्यथा सुदूरमपि गत्वा तदद्धृत्थं विदु र्येचेमेऽरण्ये श्रद्धातप इत्युपासत इत्यादिश्रुत्या पंचाग्निविदः परब्रह्मोपासकांश्च विभज्य निर्दिश्या र्चिरादिगति मक्षा प्राप्यपुनरावृ त्त्युपदेशाल्लाघवस्य परिहर्तु मशक्यत्वात् । अस्या श्रुतेश्च परमप्राप्यभूते कवस्तुपर्यवसाय्यगोगिभावप्रत्नोपासननिष्ठ द्विविधाधिकारिविषयत्वं वा कार्यब्रह्मान्तर्भूतभिन्नभिन्नद्विविधप्राप्यपर्यवसायि द्विविधोपासननिष्ठ द्विविधाधिकारिविषयत्वं वा नसम्भवतीति च प्रागेव निरूपितम् । प्राप्यपुरुषार्थभेदमन्तरेणोपासनाकारवैचित्रीमात्रेण तथोपदेश इत्यपिच नसुवचम् । तथा

स एतेषां ब्रह्मविद्यानां नानास्थानविशेषणादिभेदभिन्नाल्पन्त वि-
लक्षणाकाराणां श्रूयमाणतया तन्निष्ठानां भेदेनानुवर्तिनस्य पञ्चाग्नि-
[illegible] पर भेदेनोपवर्तिनस्य च कारणाभावात् । किम्बहुना । पञ्चाग्नि
विद्यायां प्रत्यगात्मस्वरूपमेव तत्तदाकारे उपास्यतया निर्दिष्ट दृ-
श्यते , ब्रह्मविद्यासु च ब्रह्मैवोपास्यतया निर्दिष्ट दृश्यत इति स्प
[illegible] वैलक्षण्य दृश्यते । श्रुत्या तथा निर्देशश्च तयो स्तत्र प्र-
[illegible] प्राप्यस्य चान्तरेणानुपपन्न । पूर्वोक्तरीत्या दर्शित
[illegible] विद्याधिकारिविद्यासु प्रत्यगात्मस्वरूपमेव विषयतया अत्र
[illegible] प्येकस्मिन् प्रकरणे [illegible] मात्रस्पष्टनिर्देशस्य तत्रतत्र त
स्यतन्त्र प्राधा येना पारयात प्राप्यत्वगमकत्वात् । नच तत्प्राप्य
[illegible] भगवत स्वानुभ सारतम्यस्य तत्तद्वस्तुगतानुकूलता सारत-
[illegible] नन्दघनतया उभयया माधिकारिणा प्रत्यगात्म परमात्म एक्ष-
णोभयमासौ सत्या मुभयेया मपि परब्रह्मण मात्रिरेव प्रधानत
या निष्पाद्यते न प्रत्यगात्मन , परब्रह्मणएवा नुकूलता प्र-
कर्षवत्त्वन तत्प्राप्ते रेव स्वादुतमतया ऽनुभवसम्भवात , अत ए
पञ्चाग्निविदा ब्रह्मविदा च नोक्तरीत्या पुरुषार्थतारतम्य वक्तुम्
शक्य मिति वाच्यम् । परस्य ब्रह्मण एकस्यैव स्वेच्छाप्रति
नियत देशभेदेषु नानाविधविलक्षणानन्दहेतुपरिकरविशिष्टवेषेण त
दाकारविशिष्टवेषेण च नानाविधाया प्राप्ते स्सम्भवेन पुरुषार्थ-
तारतम्यस्य सूपपादत्वात् । उपासनमीतम् परम् ब्र
ह्म [illegible] पासकानां तिवादिक वर्त्मना प्रकृतिमण्डला [illegible] त्परस्ता
त्समनन्त प्रदीप्तज्योतीरूप स्वात्मान प्रापय्य तादृशेस्वात्मनि त
न तत्र तत्तत्पुरुषार्थानुभव प्रतिनियतस्थानेषु तांस्तानुपासका स्त
[illegible] पासनानुगुण पुरुषार्थमात्र यथाई स्वस्वदशायैव प्रवर्तमानान् वा
[illegible] न्यमानान् वा कृपा तत्त पुरुषार्थ मसङ्कीर्णमेवा
नुभावयतीति न कश्चिद्विरोध । परब्रह्म प्रह्वे परस्ता द्वितिरोहित

समन्ततः आकाशवत्‌ प्रदीप्तमपि सर्वत्र नैकविधानंददहेतु परिकर-
विशिष्टं वर्तते, अपितु – तत्तदुपासकोपासनानुगुण्येन तत्र तत्र-
परस्परविलक्षण नानाविध भोग्य भोगोपकरण भोगस्थानादिलक्षण ना-
नापरिकरविशिष्टवेषेण तादृशपरिकराविशिष्टवेषेणच पूर्दीप्तं वर्तते।
तादृशपरिकराविशिष्टवेषेण वर्तमान ब्रह्मप्रदेशविशेषे विलक्षणानन्दहे
तु परिकरविशेषविशिष्ट ब्रह्मप्राप्तिलक्षण परिपूर्ण ब्रह्मप्राप्त्यभावा त्म-
हतिनभसि खद्योतवत्‌ तस्मिन्‌ ब्रह्मणि स्वात्मानुभव प्रतिनियते तादृश-
प्रदेश विशेषे स्वाच्छन्द्येन प्रवर्तमानानां प्रकृतिवियुक्तस्वस्वरूपा पन्न
प्रत्यगात्मनां स्वात्मानुभवानंदमात्रतृप्तत्वलक्षण कैवल्य मोक्षएव पुरुषार्थः,
तादृशपरिकरविशेषविशिष्ट ब्रह्मप्रदेशविशेषे प्रवर्तमानानां परब्रह्म-
निष्ठानांच परिपूर्ण ब्रह्मप्राप्ति लक्षण परम मोक्षएव पुरुषार्थ इति
पुरुषार्थतारतम्यंहि सुपपाद, प्रकृतिमण्डलात्परस्तात्समन्ततः प्रदी
प्तस्यापि परस्य ब्रह्मणो नैकविधा प्राप्ति र्दृश्यते। नाहिखल्वर्चिरा-
दि मार्गेणागतानां परब्रह्मोपासकानामपि लोकविशेषप्राप्ति-
र्लोकविशेषे प्रविष्टोन्मादक नगरोद्यानविमानक्रिडाद्देशविशेषादि प्रा-
प्ति स्सकलेतरपदार्थविस्मारक निरवधिक सुखसन्दोहात्मकानुभव
विशेषहेतु भगवद्दिव्यमंगळ विग्रह तच्चरणारविन्द तत्कटाक्ष पा-
तादिप्राप्तिश्चैकरूपा संप्रतिपन्ना। तत्तद्वस्तुगतस्वाभाविकानुकूलत्वा-
काराणां तारतम्यंहि स्वतस्सिद्धम्‌। नहि ब्रह्मस्वरूपगुणविग्रहादिग-
त मनुकूलतमत्व विभूतिभूतेषु प्रकृत्यादिषु प्रामाणिक। यथाच
निश्रेयसविद्यानिवृत्ति र्देशविशेष कालविशेषादिसापेक्षा, तथैव तत्त-
द्वस्तुगतानुकूलत्वातिशयविषयकानुभव विशेषोपि स्थानविशेषतत्त
द्वस्तुसन्निकर्षविशेषादिसापेक्ष एव। प्रकृतितत्त्वनियन्धने स्वर्गपुरुषा
र्थिनामपिहि प्रकृति तत्त्वैक्य सर्वत्रैकत्वेपि न लोकविशेषप्राप्त्य-
प्सरःप्राप्तयोस्तुल्यरूपतादृष्टा। नहीं इलोक एव हिरण्यगर्भैश्वर्य प्रा
प्तिस्संभवति। तथाच, प्रकृतिमडल ऐश्वर्यविशेषप्राप्ति र्यथा स्थानभेदसापे-

परब्रह्मोपासकानां स्वप्राप्यस्य परस्य ब्रह्मण स्सर्वगतत्वेन त-
त्प्राप्तये क्वचिद्गमनानौचित्यात् अर्चिरादिमार्गं गन्तॄणां प्राप्यस्य
बहुवचनान्तब्रह्मलोकशब्देन स्थूलवस्तुमय लोकविशेषादिरूपतया-
प्रतिपादनात् परब्रह्मोपासकानां तथाविधवस्तुप्राप्त्ययोगात् हिरण्य
गर्भलक्षणकार्यब्रह्मोपासकानामेव तत्सम्भवाच्च हिरण्यगर्भलक्षणकार्यब्र
ह्मोपासकविषयैव गति श्रुतिरिति बादरि तात्पर्यनिष्कर्ष ॥ २ ॥

ब्रह्मशब्द मुख्यवृत्ति प्रमाणायोगात् तद्बलेन समानप्रकरण
स्थ बहुवचनान्त ब्रह्मलोकशब्दस्य समानाधिकरणसमासतया ब्र-
ह्मपरतासम्भवात् पादाधिकरणन्यायेन बहुवचनार्था विवक्षासम्भवा
त् परब्रह्मासाधारण लोकविशेषाणामपि मुक्तप्राप्यानां प्रामाणिकत्व-
या तद्विषयतया षष्ठीसमासस्यापि सम्भवात् ब्रह्मणस्सर्वगतत्वे प्य-
विद्यानिवृत्तिपूर्वकं तत्प्राप्ते वर्णाश्रमधर्मं शौचाचारकालविशेषादि सापे
क्षत्ववत् देशविशेष सापेक्षताया अपि प्रमाणप्रतिपन्नाया दुरपह्नवात्वा
च्छ्रौतेर्थे यथाश्रुत्यैव प्रतिपत्त्युपपत्तेश्च परब्रह्मोपासक विषयैव ग-
तिश्रुतिरिति जैमिनि तात्पर्यनिष्कर्ष ॥ ३ ॥

अनयो बादरिजैमिनिपक्षयो तद्य इत्थं विदुर्ये चेमेऽरण्ये श्र
द्धा तप इत्युपासत इत्यादिश्रुतौ अर्चिरादिपथगामिनां द्विधा विभज्य
निर्देश स एनान् ब्रह्म गमयतीति प्राप्यैक्य श्रवणेन कार्यब्रह्म पर
ब्रह्मणा रेकविध प्राप्योपासकेष्वेव पूर्वापरभागापन्नांगांगि भूतोपा
सन पर्वद्वयनिष्ठ द्विविधाधिकारि तात्पर्यकतया वा उपासनाकार भेद
मात्राधीन द्वैविध्यतात्पर्यकतया वा उपपत्या नेयद्वयेषा भिप्रेतम् ॥ ४ ॥

तद्य इत्थं विदुरित्यादि श्रुते पूर्वापरभागापन्नांगांगिभूतो
पासननिष्ठ द्विविधाधिकारिपरत्वे तादृश द्विविधाधिकारिणां मध्ये
एकविधाधिकारिणां अर्चिरादिगत्युपदेशमात्रेण द्विविधाधिकारिणाम-
पि तत्सिद्ध्या द्विविधाधिकारिणां विभज्य निर्देशपूर्वक गत्युपदेश

स्य निरर्थकत्वात् उपासनाकार भेदमात्राधीन द्विविध्याभिप्रायक त्वेच अनेकानां ब्रह्मविद्यानां विविध विचित्र नानास्थानाकार वि-शेषणादि भेदभिन्नानां सत्त्वेन तन्निष्ठान् पृथक्पृथग्भेदेना निर्दिश्य – पंचाग्निविद्यालक्षणैक विद्यानिष्ठान् परं पृथक् निर्दिश्य तेषा मर्चि रादिगत्युपदेशे कारणाभावा त्पंचाग्निविद्याया इतरपरविद्याभि स्तु ल्यप्राप्यकत्वे तासामिवास्याअपि येचेमेरण्ये श्रद्धातप इत्युपासत इ त्यनेनैव संग्रह सम्भवेन पृथक् निर्देशस्य कथंचिद् – पि प्रयोजन वत्त्वासम्भवाच्च दर्शित श्रुतेः सुदूरमपि गत्वा परस्परविभिन्नप्राप्योपास्यक विलक्षणविद्यानिष्ठ द्विविधाधिकारि वि-षयत्वस्यावश्याभ्युपगन्तव्यत्वात् , स एनान् ब्रह्मगमयतीति प्राप्यैक्य निर्देशस्य उभयसाधारणावान्तर प्राप्यैक्यविषयतयापि निर्वाहसम्भ-वाच्च तद्य इत्थं विदुरितिनिर्दिष्टाः पञ्चाग्निविदः कैवल्य पुरुषार्थ फलक प्रकृतिविमुक्त ब्रह्मात्मक प्रत्यगात्मोपासननिष्ठा एवाधिकारिणः , येचेमेरण्येश्रद्धातप इत्युपासत इति निर्दिष्टाः भगवत्प्राप्तिलक्षण परमपुरुषार्थफलक परब्रह्मोपासननिष्ठा अधिकारिण इति स्वीकृत्य-तादृशद्विविधाधिकारिपरत्वमेवास्याश्रुते र्वाच्यमिति भगवतो बादरा-यणस्य तात्पर्यनिष्कर्ष. ॥ ५ ॥

दर्शिता र्थानुगुण्येन दर्शितसाधिकरणसूत्राभिप्रेतानुमानानां प्रयोगाऽ पि बोद्धव्य इति ॥ १६० ॥

इति श्री शारीरक मीमांसा महार्णवांतः पातिनि

श्रीशैलानन्तपूरुष श्रीरङ्गाचार्य विरचित कार्याधिकरणवादकल्लोले

सिद्धांतार्थाभिधान नामा

॥ प्रथमस्तरंगः ॥